

ФОРМООБРАЗОВАТЕЛНИ ВАРИАНТИ В ПАРАДИГМАТА НА БЪЛГАРСКИЯ ГЛАГОЛ

КРАСИМИРА АЛЕКСОВА

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

В статията се разглеждат формообразователни варианти, които притежават членове на глаголната парадигма в съвременния български език в индикатив, конклузив, ренаратив и дубитатив. Наблюденията са ограничени само върху изявително наклонение. Извеждат се три случая на формообразователна вариантност: а) при наличие освен на кодифицираните форми и на варианти с рядка или проблематична функционалност днес, които са наследство от предходни етапи в развоя на формите; б) при посочване на няколко формообразователни варианта като кодифицирани книжовни форми; в) при наблюдаване на варианти, показващи неприключил процес на граматикализация, някои от които не са представени в кодифициращи източници, вкл. и съществуване на относително „нови форми“, възникнали според мненията на някои изследователи най-вероятно след установените книжовни варианти. В работата се поставя акцент и върху формообразователни варианти, показващи или стремеж към кондензация на композирани глаголни форми, състоящи се от повече микроелементи, или тенденция за унифициране на формообразователните модели в някои глаголни микропарадигми.

Ключови думи: формообразователни варианти; глагол; индикатив; конклузив; ренаратив; дубитатив; граматикализация; български език

GRAMMATICAL FORM VARIATION WITHIN THE PARADIGM OF THE BULGARIAN VERB

KRASIMIRA ALEKSOVA

SOFIA UNIVERSITY ST. KLIMENT OHRIDSKI

krasimira_aleksova@slav.uni-sofia.bg

This article examines the variation in the grammatical forms within the verb paradigm of the indicative, conclusive, renarrative and dubitative in present-day Bulgarian. The analysis is focused solely on the indicative mood. Three types of grammatical form variation are identified: a) coexistence of codified forms alongside rare and problematic variants with limited functional potential, remnants of earlier developmental stages of the respective forms; b) coexistence of multiple codified forms within the standard language norm; and c) coexistence of forms indicating an incomplete grammaticalisation process,

where some of the variants are not recognised by codifiers, including relatively “new” forms, which, according to some authors, have likely emerged after the establishment of codified forms. Special attention is given to grammatical variants that demonstrate a tendency toward the condensation of (periphrastic) composite verb forms, consisting of multiple micro-elements, or a trend toward the unification of formation patterns within certain micro-paradigms.

Keywords: grammatical form variation; verbs; indicative; conclusive; renarrative; dubitative; grammaticalization; Bulgarian language

1. Въведение

В богата система на глагола в съвременния български език съществуват случаи, в които един член на парадигмата притежава не една, а две или повече форми (напр. *нямало да чета, нямало съм да чета, не съм щял да чета* в ренаратив, бъдеще време и бъдеще време в миналото), изразяващи едни и същи граматически значения. Тези форми могат да бъдат дефинирани като *формообразователни варианти*¹, тъй като различията между тях се наблюдават единствено в плана на израза, но не и в плана на съдържанието, що се отнася до изразяваната граматическа семантика. Ако за дублети могат да бъдат приети само формообразователни варианти, които са утвърдени в речници и граматика на институцията, натоварена със задачата да кодифицира съществуващите норми: „Официален правописен речник на българския език. Глаголи“ (ОПРБЕГ/OPRBEG 2016), а и всички други ресурси от платформата БЕРОН (Български езикови ресурси онлайн) (БЕРОН/BERON <https://beron.mon.bg/>); както и „Граматика на българския книжовен език. Т. 2. Морфология“ (ГСБКЕ/GSBKE 1983), то немалка част от разглежданите в тази работа случаи с наличие на повече от една форма за член на глаголната парадигма няма да притежават статуса на дублетни форми. Те обаче са представяни и коментирани от различни учени, които доказват съществуването на интересуващите ни формообразователни варианти, засвидетелствани в писмени източници.

В това изследване ограничаваме наблюденията си върху композираните глаголни форми, които показват формообразователна вариантност в индикатив, конклузив, ренаратив и дубитатив в деятелен и в страдателен залог, изявително наклонение, т.е. не включваме проучване на вариантността в парадигмите на императива и кондиционала. Отчитаме също така формообразователните варианти както при положителни, така и при отрицателни композирани глаголни форми.

Целта, която си поставяме, е да докажем, че формообразователни варианти за един и същи член на глаголната парадигма се наблюдават при композираните глаголни форми в три случая: а) когато освен кодифицираните книжовни форми са налични и нискочестотни (или с проблемна реална функционалност) варианти в съвременната комуникация, представляващи наследство от предходни етапи в процеса на граматикализация; б) когато съществуват няколко кодифицирани книжовни формообразователни варианта със статут на дублети; в) когато в съвременната комуникация се откриват

формообразователни варианти, показващи неприключил процес на граматикализация на формално равнище, като не е еднозначно установено дали възникването им е едновременно, или последователно, и не е категорично доказана принадлежността им към узуса или към книжовната норма. А освен това немалка част от тях не са включени в съвременната кодификация. Към този тип вариантност принадлежат и сочените от редица изследователи относително „нови форми“, чието време на възникване и функционална активност в съвременната комуникация остават все още неизяснени (макар че понякога се квалифицират като следходни спрямо книжовните варианти), а също така и формообразователни варианти в съвременното общуване, които според някои учени имат колоквиален характер и функционалностилова ограниченост – резултат от стремеж да се избегне възможна семантична нееднозначност. Според застъпваното тук виждане в рамките на третия случай се наблюдават формообразователни варианти за един член на глаголната парадигма, показващи стремеж към формална кондензация на композирани глаголни форми, състоящи се от повече микроелементи, и/или тенденция за унифициране на формообразователните модели в дадени глаголни микропарадигми.

В настоящата работа по-скоро отново повдигаме въпроси, нуждаещи се от широка дискусия, а не предлагаме категорични решения. Според мненията на различни автори, а и според нашите предварителни наблюдения множество от формообразователните варианти се отличават с неравностойна функционална активност в съвременната комуникация, вкл. ограниченост само до определени сфери на общуване и/или стилистична маркираност. Задачата да бъдат привлечени доказателства, които еднозначно да определят функционалността и статуса (узуален или книжовнонормативен) на представяните по-нататък формообразователни варианти, би могла да бъде реализирана в изследване, значително по-машабно от настоящото.

2. Формообразователни варианти в индикатив

2.1. Формообразователни варианти на бъдеще време (Б)² в индикатив

Формообразователни варианти за Б в индикатив съществуват и при положителните, и при отрицателните форми, както сочат редица проучвания. Ал. Т.-Балан представя четири вида съставни облици на Б: „прост, стегнат“ – „ще + съм, ще + бъда“; „широк“ – „ща, щеш + съм, си, ща, щеш + бъда, бъдеш“; „развит“ – „ща, щеш + да съм, да си, ща, щеш + да бъда, да бъдеш“; „старински“ – „ща, щеш + би (завратно би + ща, щеш)“, като освен това авторът проследява развоя на формите (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1957: 33–35). Варианти на положителната форма на Б със спрягащ се глагол *ща* и „инфинитивната“ форма на съответния глагол“ (напр. „*направи ща, направи щеш*“ и „*ща направи, щеш направи*“) се разглеждат от Л. Андрейчин като рядко срещащи се в народното творчество и още по-рядко в творби на по-стари поети (Андрейчин/Andreychin 1978: 207). Р. Ницолова също

смята формите за **Б** от типа *щат забрави* за архаични, рядко употребявани от автори през XIX в. и началото на XX в. (Nicolova 2017: 433), като дава пример от „Арменци“ на П. Яворов, който тук представяме на български: *Те пият... В пиянство щат лесно забрави / предишни неволи и днешни бедни, / в кипящото вино щат спомен удави, / заспа ще дух болен в разбити гърди*. Като редки се сочат формите от типа *направи ща* и от Ст. Стоянов (Стоянов/Stoyanov 1980: 394–395). Според Ив. Куцаров формите със съкратен инфинитив и спрегаети форми на спомагателния глагол *ща*, наричани през 40-те години *бъдеще неопределено време*, в съвременния български език „имат практически нулева фреквентност“ (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 248). Ив. Харалампиев отнася посочените форми за **Б** към първия етап от формалните промени във футурните конструкции (Харалампиев/Haralampiev 2001: 148). Тук споделяме виждането, че в случая става въпрос за остатъци от предходен етап в граматикализацията на формите за **Б**, които днес не са в употреба и следователно принадлежат към първия представен по-горе случай на формообразователна вариантност (вж. за историческия развой напр. у Мирчев/Mirchev 1963: 200–203; Харалампиев/Haralampiev 2001: 145–151).

Същото твърдение би могло да се приеме и за формите за **Б**, в които съкратеният инфинитив е разложен на „индикативна форма за сегашно време и частица да“, напр. „щъ да дигна“, „щем да станем“ – примери от Свищовския дамаскин, посочени от К. Мирчев (Мирчев/Mirchev 1963: 203). За тях авторът смята, че са се били живи в литературния ни език през XIX в., но в съвременния български „се употребяват крайно рядко“ (Мирчев/Mirchev 1963: 203). Ив. Харалампиев включва във втория етап на формалните промени при футурните конструкции първо вариант с частицата *да* – „ща (штъ), шеш, ще... + да + личен глагол“, а след него и форма без частицата *да* – „ща (штъ), шеш, ще... + личен глагол“ (Харалампиев/Haralampiev 2001: 148). В онлайн версията на „Речник на българския език“ се откриват и двата варианта: „*Аз имам намерение да препоръчам и тебе едно училище, в което щеш да бъдеш ти наставница, и в което щеш учиш десет или дванадесет девойки да плетат, да шият*“. БК (превод) (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/НАСТАВНИЦА>, подч. мое – К. А.), като в този пример се съдържат ясни маркери за предходна хронологична отнесеност.

В Академичната граматика накратко са споменати разглежданите по-горе формални варианти на **Б**: „ща да отида, щеш да отидеш; ще отида, щеш да отидеш...; ще да отида, ще да отидеш...; направи ща, направи щеш...“ (ГСБКЕ/GSBKE, 2 1983: 340). Всички те са квалифицирани като по-стари и съществуващи в народни говори и в творби от XIX и началото на XX в., но не и в книжовния език днес, което ги присъединява към първия предложен по-горе случай на формообразователна вариантност.

Интерес представлява според нас въпросът употребяват ли се в съвременната комуникация варианти на положителните форми за **Б** в индикатив със запазена частица *да*, напр. *ще да пиша*, с чисто футурна семантика. При-

мери за форми от типа *ще + да + форма за С* се откриват при по-стари автори, напр. *За нас ще да бъде доволно само едно удовлетворение, ако ни се признае, че Ботйов е бил от ония наши деятели, комуто се следва да има биография...*³ (З. Стоянов, <https://utroruse.com/article/782123/>, 27.08.2024, подч. мое – К.А.); *Сватба чудна ще да има – /птички пъстри на орляци ...* (Ел. Пелин, „Сватбата на Червенушко“, подч. мое – К.А.).

Могат обаче да се посочат употреби на форми от типа *ще да пиша* и в съвременната интернет комуникация, напр. *Па защо ще да ходиш като те е срам тогава, седи си пред плей стейшъна и само крайния резил научи*“ (<https://topsport.bg/levski/levski-se-krie-predi-derbito.html>, 27.08.2024 г.; подч. мое – К.А.). Чрез *ще да ходиш* в конкретния контекст (частен въпрос с употреба на *па* за „изразяване на изненада, учудване, недоумение и под., понякога с отгънък на укор, недоволство“ (<https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/pa/>) се предава стилистично маркирано, експресивно отношение (вкл. и възможно учудване) към неоснователно намерение на събеседника (срв. *Па защо имаш намерение/възнамеряваш да ходиш ...*); или пък следващия пример: ... *ти къде искаш да е специализирал Николай Пловдивски по онуй време когато имаше противостоящи една на друга 2 ОБЩЕСТВЕНО ПОЛИТИЧЕСКИ СИСТЕМИ? [...] Може би във Вашингтон и как ще да стане това?* (<https://frognews.bg/novini/posledno-opelo-diado-maksim-troianskiia-manastir.html>, 27.08.2024 г.; подч. мое – К.А.), за който може да се дискутира дали във въпросителното изречение чрез *ще да стане* се изразява епистемична възможност с индикативно **Б** в експресивна употреба (срв. *как може/би могло да стане това*) или пък – вероятност (т.е. принадлежност към презумптивните глаголни форми). Г. Ганева смята, че в частни въпроси, непредполагащи положителен или отрицателен отговор (от типа на представените по-горе), напр. „*Опомниха се най-сетне. А тоя изобцо не се покланя. Цивилен и мерзавец, кой ли ще да е?*“ (Ганева/Ganeva 2023: 127), задържането на частицата *да* може да има три възможни тълкувания: експресивна модална употреба на **Б** за изразяване на епистемична възможност, като чрез частицата *да* „се акцентира върху хипотетичността на ситуацията, учудването на говорещия и т.н.“; може да е презумптивна форма, изразяваща вероятност, като това поставя въпроса защо тогава може в този контекст *ще да*-формата да се замени със съставно глаголно сказуемо с глагола *мога*; може да е „такова състояние на епистемичната модалност, при което езиковата система не прави разлика между епистемична възможност и вероятност и така се реализира по-широкото значение (възможността)“ (Ганева/Ganeva 2023: 128). Разсъжденията на авторката за основателността на трите хипотези я подтикват да предпочете виждането, че в този тип контексти чрез *ще да*-формите се изразява епистемична възможност (Ганева/Ganeva 2023: 129), което според нас означава, че Г. Ганева не присъединява посочените употреби към презумптива.

Ако се приеме, че в съвременния български език съществува категория *презумптивност* с форма за **С** *ще да пиша*, то тогава тя би съвпаднала с индикативни форми за **Б** със запазена частица *да* с чисто футурна семантика, при условие че такива формообразователни варианти са в употреба днес. Тенденцията за задържане на *да* се тълкува от някои автори като доказателство за разграничаване на презумптивните форми за **С** (*ще да пиша*) от формите на **Б** в индикатив (*ще пиша*) и като стремеж на новата категория с предположително значение да създаде специални форми и за **С** и **П** (вж. напр. Герджиков/Gerdzhikov 1984: 126). Ек. Търпоманова посочва запазването на *да* като особеност на българския презумптив и подчертава, че „[Ф]ормацията *ще да* се фиксира като маркер за презумптивност“ (Търпоманова/Tarpomanova 2017: 58).

Необходимо е също така да се посочи, че съществуват изследвания, които доказват, че макар и рядко, могат да бъдат открити презумптивни форми без частицата *да*. В този случай се наблюдава съвпадане на формите на **Б** от типа *ще пиша* в индикатив с формите за **С** в презумптив с изпуснатата частица *да*. Следващият пример от драмата „Боряна“ на Й. Йовков поставя именно въпроса за темпоралната и модалната принадлежност на формата *ще е*: *ЗЛАТИЛ (гневно). Кой натискаше ноцес вратата ми?. Кой искаше да влезе при мене, защо искаше да влезе? Чужд човек не е, чужд човек не може да бъде, пак някой от тез хубостници ще е, от моите синове* („Боряна“, Й. Йовков). Смятаме за по-приемливо тълкуването на формата *ще е* като изразяваща презумптивна семантика (т.е. това е презумптивно **С**, употребено в контекст, в който с индикативни форми на **С** – *не е, не може да бъде*, се правят допускания за минало състояние на нещата), а не като кодираща следходност спрямо акта на комуникацията, каквото е значението на **Б** в индикатив.

От представените примери с *ще да*-форми и от мненията за изразяваната във всеки конкретен контекст семантика става ясно, че *ще да*-формите заслужават самостоятелно изследване, в което да бъде отчетен историческият развой и на формално, и на семантично равнище (както подхожда Г. Ганева (Ганева/Ganeva 2023), а също така и видът на изразяваното значение в широк кръг от контексти, принадлежащи към различни сфери на съвременната комуникация. Несъмнено интерес предизвиква въпросът как носителите на българския език като първи възприемат и оценяват различните видове употреби на *ще да*-формите, но това е задача на друго проучване.

Някои българисти представят формообразователни варианти и за отрицателните форми за **Б** – най-често освен книжовния вариант *няма да чета* се допуска и наличието на вариант с отрицателната частица *не* (*не ще чета*) (напр. Андрейчин/Andreychin 1978: 205; Китова/Kitova 2013; Куцаров, К. 2010: 88; Ницолова/Nitsolova 2008: 304; Ницолова/Nitsolova 2021: 148; Пашов/Pashov 1999: 149–150; Стоянов/Stoyanov 1980: 394; ГСБКЕ/GSBKE, 2 1983: 339–340; Харалампиев/Haralampiev 2006: 202; Чакърова/Chakarova

2023 и др.). Повечето изследователи смятат формите с *не ще* + **С** за поредки, което означава, че те се отличават с неравностойна функционалност спрямо вариантите от типа *няма да чета*. Според Ив. Харалампиев отрицателните форми с частица *не* (от типа *не ще чета*) подлежат на по-нататъшно ограничаване поради наличието на вече установени модели на образуване на положителните и отрицателни форми на бъдещите времена (Харалампиев/Haralampiev 2006: 202). Въпреки тези прогнози форми от разглеждания вид все още се срещат и в съвременната комуникация, напр. *Помня, отначало си мислех, че **не ще пиша** друго, освен поезия, а после ме привлякоха и други области на изкуството: киното, театърът* (Интервю на Петър Стефанов с Валери Петров, <https://www.hera.bg/s.php?n=6326>, 27.04.2024 г., подч. мое – К.А.); *Както и да е стига лига, съжсаявам че чатих в темата повече **не ще пиша** защото темата е приключена* (<https://forums.bgdev.org/index.php?showtopic=25359>, 27.04.2024 г., подч. мое – К.А.). Въз основа на резултатите от анкетно допитване, проведено сред 300 респонденти, и на своите анализи Кр. Чакърова прави извода, че вътрешносистемната конкуренция между отрицателните варианти на следходните времена с *не* и *няма* категорично се решава в полза на образуванията с *няма*, като причината за това при отрицателните форми за **Б** от типа *не ще пише* е тяхната стилистичната маркираност (Чакърова/Chakarova 2023: 22). Честотата на употреба на вариантите от типа *не ще чета* и въпросът какви стилистични нюанси изразяват в различни контексти, регистри и комуникативни сфери (напр. усилена експресивност поради редкостта си и поради специфичната комуникативна цел на автора на изказването и др.), биха могли да бъдат задача и на предстоящи изследвания.

Отрицателни формообразователни варианти от типа *не ще да пиша* със запазена частица *да* се откриват според проучванията ни рядко, и то в по-стари източници, напр. у Ботев (*Скоро тоя **не ще да стане**: ний сме синца с чаши в ръка!* (Хр. Ботев, „В механата“, подч. мое – К.А.), в традиционни детски песни (*Зеленчуци, който не яде, / той голям **не ще да порасте***), в преводи на Библията (*Защото нема скришно което **не ще бъде** явно, нито утаено което **не ще да бъде** знайно и **не ще да излезе** наяве* (Лука 8: 17, Цариградски превод, подч. мое – К. А.), като футурната семантика на *не ще да бъде* се доказва от други преводи (срв.: *Защото няма нещо тайно, което няма да стане явно, нито нещо скрито, което няма да се узнае и няма да излезе наяве* (<https://bibliata.zahristos.org/?t=4&q=%D0%9B%D1%83%D0%BA%D0%B0%208:17, 28.08.2024 г.>). В примера от Библията е употребена и форма без частицата *да* – *не ще бъде*. Проблематичността на употребата на формите от типа *не ще да пиша* в съвременния български език е свързана и със съвпадението им с отрицателните презумптивни форми за **С** (напр. *Аз мисля, че **не ще да съм** толкова зле, та господата да си губят времето с мен* (Я. Хашек, „Приключенията на добрия войник Швейк“, превод Св. Иванчев, Ст. Бошнаков; подч. мое – К.А.), а и с конструкции с глагола *ща*, изразяващ желание (*не ще да яде* = *не иска да яде*).

Според Ив. Харалампиев може да се очаква в бъдеще отпадане на частицата *да* във формите от типа *няма да чета*, напр. „*няма чета, няма пиша*“ – варианти, които според автора имат „успоредица в детския език“ (Харалампиев/Haralampiev 2006: 202). Извършени от нас търсения в бази данни и интернет по-скоро не подкрепят допускането за съществуване на подобна тенденция в съвременната писмена комуникация, което обаче се нуждае от допълнителни верификации.

За страдателните положителни форми на **Б** също се посочват варианти със спомагателните глаголи *съм* и *бъда*, напр. *ще съм (бъда) писан* (вж. напр. Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 98). Формообразователна вариантност се сочи и при отрицателните пасивни форми на **Б**: варианти с *няма да* и с частицата *не*, като и двата типа могат да съдържат един от двата спомагателни глагола *съм* или *бъда*, напр. *няма да съм (бъда) писан* и *не ще съм (бъда) писан* (Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 98). Несъмнено формите с отрицателна частица *не* са редки в съвременната комуникация (което би трябвало да бъде емпирично доказано), като отворени остават въпросите какви стилистични нюанси би имала употребата им и какви са езиковите нагласи на носителите на българския език като първи към подобни формообразователни варианти. Подходящ подход за проучване на мненията, оценките и нагласите на носителите на езика ни е анкетното допитване, а приносният характер на резултатите от него за теоретичната лингвистика е доказан в публикации на Кр. Чакърова, посветени на отрицателните форми за следходност (Чакърова/Chakarova 2023; Чакърова/Chakarova 2025).

Емпиричните ни проучвания дават основание да се посочат и формообразователни варианти от типа *ще да е / бъде написано*, т.е. със запазена частица *да* в страдателната положителна форма на **Б**, съвпадаща според нашето виждане със съответната форма на бъдеще предварително време (**Бпр**) поради снемане на опозицията между нерезултативните и резултативните времена в пасив. Примерите насочват към употреби на форми от типа *ще да е написано* у по-стари автори, срв. *Подир пладне ще провесея друга пинакида, дете ще да е написано 1, 2, 3, 4, 5*. (П. Берон, БРП, 7; <https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/провесвам/>, 27.04.2024 г.). Проблематичността на тези формообразователни варианти е обусловена не само от неизяснената им по емпиричен път функционална активност (която според наблюденията ни е ограничена, без да се пропуска възможността появата им да бъде маркирана с експресивност поради редкостта им, поради някакво специфично комуникативно намерение на автора на изказването и поради особености на контекста), но и от съвпадението на вариантите със спомагателен глагол *съм* (*ще да е написано*) с презумптивните страдателни форми за **С** и **П**, напр. *Това от линка ще да е написано в някой институт дете ходят с бради без мустаци – от мен да знаеш!* (<https://www.mediapool.bg/sadeben-protses-za-osvezhavane-na-etnicheskoto-naprezhenie-news198940.html>, 25.04.2024 г.).

Допусканията за съществуването на страдателни отрицателни форми за **Б = Бпр** в индикатив със запазена частица *да* от типа *не ще да е/бъде написано* се нуждаят от верификация в различни съвременни източници, вкл. електронни. Не трябва да се пропуска и фактът, че вариантът със спомагателен глагол *съм* (*не ще да е написано*) съвпада с отрицателните пасивни презумптивни форми за **С** и **П**, напр.: *В моята беше написано, че ще пазя цялостта на България. В неговата не ще да е написано, че в Малта ще „легне“ на САЩ? Нали?* (<https://societe-chez-kerpeden.eu/index.php?action=profile;u=22989;area=showposts;start=2700>, 27.04.2024 г.). Необходими са изчерпателни семантични и формални анализи, за да се докаже безспорният граматически статут на форми от този тип, напр. *Мдаам, не ще да е открит огън в никой случай* (<https://www.bg-mamma.com/?topic=1385161.90>, 27.04.2024 г.).

В тази част бяха повдигнати въпроси, които изискват теоретични и емпирични проучвания, за да бъде установена реалната функционална активност на множество от представените формообразователни варианти за **Б** (в индикатив, деятелен и страдателен залог, положителни и отрицателни форми). Прегледът на мненията и на различните форми сочи, че формообразователната вариантност в парадигмата на **Б** може да бъде отнесена към два случая, представени във въведението: а) към първия случай – наличие освен на книжовните форми и на варианти от предходни етапи в процеса на граматикализация; б) към втория случай – съществуване на книжовни формообразователни варианти, които имат статус на дублети, като това се отнася най-вече за вариантността, произтичаща от редуването *съм* : *бъда* (напр. *ще съм наказан* : *ще бъда наказан*, *няма да съм наказан* : *няма да бъда наказан* и др.). Отговорите на въпросите еднакво честотни ли са вариантите със *съм* и *бъда*, както и отрицателните варианти с *няма* и с частица *не*, а и от какво зависят предпочитанията на езиковите носители в тяхната устна и писмена комуникация (без да се пропускат както интралингвистични фактори, напр. глаголният вид, залогът, лексикалната семантика и др., така и фактори със стилистичен, прагматичен или социолингвистичен характер, напр. езиковите нагласи на носителите на езика към различните варианти), биха могли да бъдат дадени след много по-мощно проучване.

2.2. Формообразователни варианти на бъдеще време в миналото (БвМ) в индикатив

В „Основна българска граматика“ Л. Андрейчин накратко представя форми за **БвМ** от типа *ходи щях* и *щях ходи*, напр.: *Да беше китка в градинка, рипна щях, откъсна те щях, на глава те щях закичи* (Андрейчин/Andreychin 1978: 213), които според автора се срещат съвсем рядко в народното творчество. Авторът ги назовава „бъдеще време в миналото с инфинитив“, като отправя към формите, назовани от него „бъдеще време с инфинитив“.

Освен форми за **БВМ** от книжовните типове *щях да чета* и *нямаше да чета* различни изследователи изтъкват наличието на формообразователни варианти, появили се след нормативните форми. Л. Андрейчин представя варианти с частица *ще* + **И** на спрегнатия глагол, напр. „*ще ходех, ще ходеше, ще ходеше*“, които нарича „по-нови по произход форми“ (Андрейчин/Andreychin 1978: 210). К. Мирчев застъпва виждането, че форми от типа *ще паднех, ще кажех* са възникнали под влияние на формите за **Б** и съществуват предимно в западните диалекти (Мирчев/Mirchev 1963: 204). Като взема предвид факта, че първото издание на граматиката на Л. Андрейчин е от 1944 г., Ал. Александров изказва виждането, че коментираните форми, макар и рядко, са се употребявали и в книжовния език, а в диалектите са възниквали „значително по-рано и напълно са се наложили“, като тази констатация важи според автора най-вече за западните говори. Александров уточнява, че формите от типа *ще четях* са победили или преобладават в говори, в които **Б** не се образува с *ще*, а с други частици (Александров/Aleksandrov 1983/2010: 41). Авторът посочва паралелизъм в развоя на формите на **Б** и **БВМ** и го проследява в четири етапа, като подчертава, че докато формите за **Б** са стигнали до последния етап на развитието си, то тези за **БВМ** са в „период на силна конкуренция, в която ще се утвърди една от тях, най-вероятно последната (*ще четях, ще четеше...*)“ (Александров/Aleksandrov 1983/2010: 41).

От своя страна И. Харалампиев очертава четири периода в развитието на формите на **Б** и **БВМ**, като изтъква също като Ал. Александров, че има една и съща логика на промените в развитието на формите за двете времена (Харалампиев/Haralampiev 2006: 210–213). В тази работа не включваме варианти от българските диалекти, нито се спираме целенасочено на историческия развой на формите (вж. Харалампиев/Haralampiev 2006: 211–213 и цитирани там източници), тъй като това изисква много по-обширни проучвания.

Ив. Куцаров и К. Куцаров също представят формите от типа *ще пишех*, като подчертават ниската им фреквентност (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 259; Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 89). В своя публикация В. Стаменов привежда конкретни примери с варианта *ще пишех* в съвременната интернет комуникация и ги представя като аргументи в подкрепа на твърдението си за увеличаване на употребата на тези по-стегнати форми за **БВМ** в последните няколко десетилетия (Стаменов/Stamenov 2023: 48). Ал. Александров отнася този формообразователен вариант за **БВМ** към книжовния български език заедно с вариантите *щях да чета* и *щеше да чета* (Александров/Aleksandrov 1983/2010: 41). В Академичната граматика вариантите от типа *ще пишех* са характеризирани като редки (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 345). Несъмненото съществуване на този формообразователен тип, показващ паралелизъм с развоя на формите за **Б**, се нуждае от още по-изчерпателни проучвания, като според нашите виждания той все още принадлежи към езиковия узус, т.е. не притежава статута на книжовен формообразователен вариант.

Някои автори посочват още един вариант на положителните форми за **БвМ**, съдържащ *щеше* във всички лица в двете числа + частица *да* + форма за **С**, напр. *щеше да чета, щеше да четем, щеше да четете, щеше да четат* (напр. Александров/Aleksandrov 1983/2010: 43; Стаменов/Stamenov 2023: 48 – 49). Александров локализира тези варианти в югоизточните говори, но подчертава, че те са навлезли без специфична стилистична окраска и в художествени произведения, от които са приведени и примери (Александров/Aleksandrov 1983/2010: 43). Според автора в този вариант формата *щеше* се превръща в неизменяема, тъй като губи изразяването на лице и число, и „започва да се държи като частица“ (Александров/Aleksandrov 1983/2010: 43). Ученият смята, че типът *щеше да чета* представлява втори етап от развитието на формите за **БвМ**, а логичния си завършек това развитие намира в третия етап чрез типа *ще ходех*, в който спомагателният глагол се е превърнал в частица (Александров/Aleksandrov 1983/2010: 45). Ив. Харалампиев представя от своя страна 4 етапа в развоя на формите на **БвМ**, като първият е кодифицираната книжовна форма „щях да пиша, щеше да пишеш...“, вторият е „щеше да пиша, щеше да пишеш...“, третият е „ще да пишеш, ще да пишеше...“, а четвъртият е „ще пишеш, ще пишеше...“ (Харалампиев/Haralampiev 2006: 221).

Според наблюденията ни подобни форми с налагане на неизменяем микроелемент (неизменяема глаголна форма или частица) се явяват в темпорални парадигми с няколко етапа в граматикализацията на формално равнище, като може да се приеме, че съществува стремеж както за унификация на формообразуването в парадигмата на съответното време (както е напр. при типовете *щеше да ходя* и *ще ходех*), така и за успоредяване на формообразователните развойни процеси при **Б** и **БвМ**, а както и ще стане ясно по-нататък – на **Бпр** и **БпрвМ**.

В отрицателната парадигма на **БвМ** в индикатив се посочват от някои изследователи освен книжовните форми от типа *нямаше да пиша* и следните два формообразователни варианта: *не щях да пиша* и *не ще пишеш* (напр. Андрейчин/Andreychin 1978: 211; Александров/Aleksandrov 1983/2010: 46; Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 89–90; ГСБКЕ/GSBKE, 2 1983: 345). В повечето случаи тези два формообразователни модела се характеризират като нискофреквентни. Както беше споменато, въз основа на резултатите от анкетно допитване, установяващо оценките и нагласите на 300 респонденти към различни варианти на отрицателните форми за следходност, Кр. Чакърова доказва, че вътрешносистемната конкуренция на вариантите с *не* и *няма* (вкл. форми за **БвМ**) „се решава категорично в полза на образуванията с *няма*“ (Чакърова/Chakarova 2023: 22). Конкретно по отношение на вариантите в **БвМ** с частица *не* авторката посочва като основна причина за тяхната амфиболичност (напр. *не щеше да пише* с възможна интерпретация *не искаше да пише*). Вариантът от типа *не ще пишеш* също се сочи като рядък, а като се вземе предвид, че принадлежи към т.нар. „по-нови по произход форми“, то може да се приеме като основателно виждането, че той все още е явление от езиковия узус.

Ст. Стоянов и Р. Ницолова представят освен книжовния вариант *нямаше да чета* само варианта *не щях да чета* (Ницолова/Nitsolova 2008: 311; Стоянов/Stoyanov 1980: 398). Прогнозата на Ив. Харалампиев е, че формите от типовете *не щях да ходя* и *не ще ходех* „очевидно са обречени на изчезване“. Важно е уточнението на автора, че трите отрицателни форми за **БвМ** съответстват на положителните, „но нямат техните хронологични взаимоотношения“ поради влиянието на положителните и отрицателните форми на **Б**. Ив. Харалампиев прогнозира отпадане на частицата *да* и появата на форми от типа *нямаше чета*, успоредни на *няма чета* в **Б** (Харалампиев/Haralampiev 2006: 213). Бихме добавили, че при установяване на реалното функциониране днес на варианта *не щях да чета* трябва да се вземе предвид и възможната амфиболичност при интерпретациите на неговата семантика от езиковите носители (напр. *Не щях* (= *не исках*) *тогава да чета на Иван това*).

Кр. Чакърова изследва още един формообразователен вариант – с отрицателна частица *не*, разположена след частицата *да*, напр. „*щяха да не забележат*“, „*щяха да не се излагат*“ (Чакърова/Chakarova 2025: 63). Авторката обосновава посочва, че главната причина за употребата на тези форми е „стремежът да се избегне двусмислицата (когато се използва отрицание с *не*) – срв.: *не щях да дойда* (= *нямаше да дойда*, но и *не исках да дойда*)“ (Чакърова/Chakarova 2025: 65), като към тази основна причина изследователката добавя и фактори от контекстуален характер. Резултатите от проведена непредставителна анкета с 570 респонденти дават основание на Кр. Чакърова да посочи, че значителна част от анкетираните оценяват вариантите от типа *щях да не пиша* като неправилни поради нетипичния словоред и ограничената им употреба в реалната комуникация. Освен това мнозинството от респондентите смятат, че тези форми са синонимни на нормативния вариант *нямаше да пиша*, но не и на варианта с отрицателна частица *не* в първа позиция. Авторката изказва предположението, че „в стремежа си да избегнат амфиболично тълкуване, езиковите носители по-скоро биха предпочели ненормативни форми със словоредна аномалия пред форми с *не щях/не съм щял*“ (Чакърова/Chakarova 2025: 75). Кр. Чакърова изтъква, че анкетираните категорично предпочитат книжовните форми с безличния глагол *няма* пред вариантите *не щях да пиша* (поради двусмислеността им) и *щях да не пиша* (поради структурната им асиметрия). Въз основа на емпиричния материал и резултатите от анкетата Кр. Чакърова изказва напълно обосноваването виждане, че образуванията със словоредна аномалия, които разглежда: „*щяха да не забележат*“ (тук индикативно **БвМ**); „*щях да не съм предприела*“ (тук индикативно **БпрвМ**); „*е щял да не стимулира*“ (тук конклузивно **Б** или **БвМ**); „*щели да не публикуват*“ (тук ренаративно **Б** или **БвМ**); „*щял бил да не се предава*“ (тук дубитативно **Б** или **БвМ**) (формите са от примери на авторката) (Чакърова/Chakarova 2025: 63–64), представляват ненормативни варианти.

За страдателните форми на **БвМ** също се откриват формообразователни варианти в някои изследвания. Най-често при положителни форми се сочат варианти с единия или другия спомагателен глагол, т.е. със *съм* или с *бъда*, напр. „*цях да бъда (цях да съм) + минало страдателно причастие*“ (ГСБКЕ/ GSBKE 1983: 245, вж. и Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 99 и др.). За отрицателните страдателни форми на **БвМ** се представят варианти с частицата *не*, напр. *не цях да съм (бъда) писан*, и с неизменяемия елемент *нямаше*, напр. *нямаше да съм (бъда) писан* (вж. напр. у Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 99, дефиниращ тези форми като страдателно относително бъдеще време).

Разгледаните мнения за формообразователните варианти в индикативната парадигма на **БвМ** дават основание да се каже, че се наблюдават и трите предложени по-горе случая на вариантност: а) към първия случай – освен книжовните форми съществуват и варианти, принадлежащи към предходни етапи от процеса на граматикализация (напр. *цях ходи*); б) към втория случай – налични са няколко книжовни варианта, които са кодифицирани (най-вече вариантите със спомагателните глаголи *съм* или *бъда* за **БвМ** в пасив); в) към третия случай – освен книжовните форми се откриват и относително „по-нови“ варианти (напр. *щеше да четя/щеше да четеш; ще да четях; ще четях, не цях да пиша; не ще пишех* и др.), както и варианти, породени от стремеж да се избегне семантична нееднозначност или от специфични контекстуални фактори (срв. *цях да не пиша : не цях да пиша (= нямаше да пиша или = не исках да пиша* и др.), които според застъпването тук виждат принадлежат към езиковия узус, а не към книжовната норма.

2.3. Формообразователни варианти на бъдеще предварително време (Бпр) в индикатив

Без да се стремим да разгледаме всички източници за разволя на формите на **Бпр**, тук се спираме на вижданията на И. Харалампиев, който посочва, че „не би било пресилено да се допусне“, че в говоримия средновековен български са съществували два начина за изразяване на **Бпр**: „*вждж, вждиши ... писалъ и хштж, хштши... быти писальъ*“ (Харалампиев/Haralampiev 2006: 216). Ученият представя четири етапа на разволя на формите на **Бпр**, отговарящи на етапите при **Б**. Най-ранният етап (старобългарския език) съдържа форми с „*вждж, вждиши ... писалъ* → *бъда, бъдеш... писал*“, наследени от праславянския, като те са съществували според автора до края на миналия век, но днес липсват (Харалампиев/Haralampiev 2006: 217). Според Ив. Харалампиев вторият етап на този тип включва модела „*ща да бъда писал, щеш да бъдеш писал...*“, третият етап – „*ще да бъда писал, ще да бъдеш писал*“, а четвъртият – „*ще бъда писал, ще бъдеш писал*“. Влахобългарските грамоти и Чергетските молитви са посочени като доказателство от автора за наличие още в първия етап и на втора форма за **Бпр** от типа „*хштж, хштши... быти писальъ* → *ща, щеш ... би писал*“, чийто разволя е следният: „*ща*

да съм писал, щеш да си писал...“ (втори етап), „ще да съм писал, ще да си писал...“ (трети етап) и „ще съм писал, ще си писал...“ (четвърти етап) (Харалампиев/Haralampiev 2006: 217). Двата типа форми за **Бпр** се различават по това, че са образувани с простата и с описателната форма за **Б** на **быти** (Харалампиев/Haralampiev 2006: 216). Според Харалампиев „бждж и хоштж быти“ като просто и описателно средство за **Б** „се отнасят помежду както например напишж и хоштж написати“, а това „предварително е обрекло на отмиране по-старата форма – процес, твърде напреднал в наши дни“ (Харалампиев/Haralampiev 2006: 218). Установяването на варианта за **Бпр** с *ще* съм според автора е пряко обвързано с „общата тенденция формите на бъдещите времена да се образуват от форми на сегашно и на миналите (резултативни и нерезултативни) глаголни времена и частицата *ще*“ (Харалампиев/Haralampiev 2006: 218). Въпросът дали съществуват в съвременната комуникация формите от третия и особено от втория етап и на двата типа форми, сочени от И. Харалампиев, смятаме за задача на бъдещи проучвания. Дори някои от тези формообразователни варианти да бъдат открити днес, според нас те не биха могли да се определят като нормативни. В бъдещите проучвания би трябвало да се отчете и съвпадането на формите от типа *ще да съм писал, ще да си писал...* с презумптивните форми на перфекта (**П**), с презумптивните несвидетелски форми на аориста (**Ао**), а при съвпадение на аористното и имперфектното причастие – и с презумптивните несвидетелски форми на имперфекта (**Им**).

В граматика и изследвания върху съвременния български език се посочват предимно два вида формообразователни варианти на **Бпр**: а) породени от употребата или на *съм*, или на *бъда* и в положителните, и в отрицателните форми, напр. *ще съм чел, ще бъда чел, няма да съм чел, няма да бъда чел, ще съм четен, ще бъда четен* и т.н.; и б) породени от съществуването на отрицателни форми с форманта *няма да* (*няма да съм/бъда чел*) и с отрицателната частица *не* (*не ще съм/бъда чел*) (вж. напр. за деятелните форми на **Бпр** в ГСБКЕ/GSBKE, 2 1983: 348). Проучването на разпространението на *съм* и *бъда* във формите на **Бпр** чрез данни от електронни корпуси и интернет е според нас съществена задача, при която трябва да се изясни и връзката между предпочитането на един от двата спомагателни глагола и глаголният вид на причастната форма, залоговата принадлежност, изразяваното лексикално значение и специфичните контекстуални фактори. При реализацията на тази задача не трябва да се пропуска проучването на езиковите нагласи на носителите на българския език като първи към тези формообразователни варианти.

Два примера, представени от Кр. Чакърова: *Един ден, пише Иван Шишманов, както си играях у дома на двора (тогава ще съм бил 9-10-годишен), виждам, че се отварят пътните врати и вътре влиза един скромен, може би 35-годишен човек [...]* (<https://impressio.dir.bg/>, 29.05.2021); – *Кълна ти*

се, че не бях аз! / – Тогава **ще съм бил аз!**... („Пиноккио“, цит. по <https://www.hera.bg>“ (Чакърва/Chakarova 2023: 17), поставят от наша гледна точка въпроса за граматическия статус на формите от типа *ще съм* + минало свършено деятелно причастие: **Бпр** с презумптивен нюанс или презумптивни форми с изпусната частица *да* (за презумптивен **П**, за несвидетелски презумптивен **Ао**, за несвидетелски презумптивен **И** при съвпадане на имперфектното и аористното причастие). С тези два примера Кр. Чакърва онагледява становището си, че резултативните форми на спомагателния глагол *съм* в някои случаи „се използват с презумптивно значение (без подкрепата на допълнителна частица *да*)“ (Чакърва/Chakarova 2023: 17). Според застъпването тук виждане в горните два примера е употребен презумптивен **И** = **Ао** на глагола *съм* с изпусната частица *да*. Могат да се извлекат и други примери, напр. *ще е било* в: *Няма човек. Не е било човек. Куче ще е било.* (Й. Йовков) (Алексова/Aleksova 2021б: 80). Повдигаме този въпрос, защото при по-обширно разглеждане на формообразователните варианти в парадигмата на **Бпр** би трябвало да се вземе предвид това възможно съвпадение на форми.

Отрицателните формообразователни варианти за **Бпр** се различават не само по това, че може да съдържат един от двата спомагателни глагола – *съм* или *бъда*, но и по това, че единият тип включва отрицателната неизменяема форма *няма* и частицата *да* (*няма да съм/бъда чел*), а другият – частицата *не* + положителната форма за **Бпр** (*не ще съм / бъда чел*) (вж. напр. у Андрейчин/Andreychin 1978: 209; Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 91; Ницолова/Nitsolova 2008: 314, Пашов/Pashov 1999: 158, ГСБКЕ/GSBKE, 2 1983: 348 и др.). Подобни варианти се откриват и при отрицателните страдателни форми на **Бпр**, напр. *няма да съм / бъда писан* и *не ще съм / бъда писан* (вж. напр. Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 398–399).

Несъмнено формообразователните варианти с частицата *не* са рядко срещащи се, напр. К. Куцаров представя един пример от Чудомир и два от Ив. Вазов (Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 91), което говори за принадлежност на тези употреби към първата половина на XX в. Извличането на конкретни примери се затруднява и от съвпадането с отрицателните презумптивни форми от типа *не ще съм чел* с изпусната частица *да*, които, макар и редки, могат да бъдат открити в конкретни употреби. Това изисква детайлно изследване на семантиката, изразявана в примери като следния: *Така например, разказва се, че той бил дивен песнопоец, едва ли не нововремен Орфей, в чийто глас се заслушвали и дърво и камък. Види се, на Острова тогава не ще е имало хора да слушат!* (П. Славейков, „Боре Вихор“, подч. мое – К.А.), за да бъдат взети решения за граматическия статус на глаголните форми от типа *не ще е* + минало свършено деятелно причастие. Несъмнено е необходимо проучване не само на функционалната активност на вариантите, особено на образуваните с частицата *не*, но и на възприемането им от езиковите носители и оценките им за тях.

Разгледаните съвременни изследвания с включени формообразователни варианти на **Бпр** в индикатив дават основание да се обобщи, че се наблюдават както първият случай на формообразователна вариантност – наличие и на нискочестотни варианти, част от предходни етапи в процеса на граматикализация (вж. втори и трети етап от развоя на двата вида форми за **Бпр**, представени от Ив. Харалампиев), които варианти според нас имат проблематичен книжовен статут, така и вторият случай – съществуване на формообразователни варианти в парадигмата на **Бпр**, представени в източници, които се приемат за кодифициращи съвременните книжовни норми (напр. *ще съм чел : ще бъда чел, няма да съм чел : няма да бъда чел, не ще съм чел : не ще бъда чел* и др.), без да се пропуска необходимостта от изясняване на реалната функционална активност особено на вариантите с отрицателна частица *не*, на употребата им в зависимост от стиловия регистър и възможната им стилистичната нюансираност, а също така и на езиковите нагласи към тях на съвременните българи.

2.4. Формообразователни варианти на бъдеще предварително време в миналото (**БпрвМ**) в индикатив

Тук няма да се спираме подробно върху въпроса за произхода на формите на **БпрвМ** (вж. напр. Харалампиев/Наралампиев 2006: 219–222). Ще отбележим, че според Ив. Харалампиев формите за **БпрвМ** „са пряко зависими в развитието на от формите за бъдеще предварително време, от една страна, и за бъдеще в миналото от друга“ (Харалампиев/Наралампиев 2006: 221). В „Основна българска граматика“ (с първо издание от 1944 г.) Л. Андрейчин накратко споменава, че освен вариантите от типа *щях да съм ходил* са възможни и формите *„щях да бъда ходил, щеше да бъдеш ходил“* и *„ще бъдех ходил, ще бъдеше ходил“* без коментари и примери (Андрейчин/Andreychin 1978: 213). В статия от 1957 г. Ал. Теодоров-Балан назовава **БпрвМ** „бъдно пресвършено“ и го илюстрира с формата *„ще бях бил“* (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1957: 34). Коментирайки две граматика, чисто авторство не се посочва, ученият изтъква, че във втората от тях са включени два типа форми – *ще бях бил*, които Балан възприема за „стегнати“, и *щях да съм бил* – за „разложени“. Ал. Т.-Балан сочи стегнатите облици от типа *ще бях* и *ще бях бил* като „обиходни в македонския език срещу нашите разложени: *къе дойдев = ште дойдех = щях да дойда*“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1957: 35).

Представяйки аналогия с развоя на формите за **БвМ**, Ив. Харалампиев извежда следните етапи в развоя на формите за **БпрвМ**: 1. етап – „щях да съм, щеше да си... писал“; 2. етап – „щеше да съм, щеше да си... писал“; 3. етап – „ще да бях, ще да беше... писал“, и 4. етап – „ще бях, ще беше... писал“ (Харалампиев/Наралампиев 2006: 221). Фактът, че първият етап включва доминиращите днес положителни деятелни форми за **БпрвМ** (които възприемаме като книжовнонормативни), насочва към виждането, че

авторът изказва прогноза за бъдещ развой на формите. Остават неизяснени както въпросът за времето на възникването на формообразователните варианти на **БпрвМ** от втория, третия и четвъртия етап, така и проблемът за тяхната честота в съвременната комуникация, свързан и с комуникативните сфери на разпространението им, и с нагласите на езиковите носители към подобни формообразователни варианти. В резултат на емпиричните си проучвания В. Стаменов открива един пример за **БпрвМ** с варианта, съдържащ неизменяемата форма *щеше* във всички лица (*Ако всичко беше протекло по друг начин, аз щеше да съм излязъл с нея в морето* (<https://bg.glosbe.com>) (Стаменов/Stamenov 2023: 50). Посочените от И. Харалампиев варианти за **БпрвМ** от втория, третия и четвъртия етап присъединяваме към третия случай на формообразователна вариантност в парадигмата на българския глагол, и по-конкретно – наличие на относително „по-нови“ варианти с проблематична функционалност, които според нас не биха могли да бъдат интерпретирани като нормативни.

Вариантност в парадигмата и на положителните, и на отрицателните форми за **БпрвМ** се поражда и от възможността да се употреби или *съм*, или *бъда* като спомагателен глагол, напр. *цях да съм/бъда написал, нямаше да съм/бъда написал, цях да съм/бъда наказан, нямаше да съм/бъда наказан*. В платформата БЕРОН (<https://beron.mon.bg/>) се сочат положителни деятелни индикативни форми за **БпрвМ** само със спомагателния глагол *съм* (напр. *цях да съм писал, щеше да си писал...*). Смятаме, че са необходими изследвания, които да проучат съществува ли зависимост между предпочитанията на езиковите носители към единия или към другия спомагателен глагол и принадлежността на причастната форма към несв. в. или св. в., като не се пренебрегват изразяваното лексикално значение, контекстуалните особености и стиловите фактори.

За отрицателните форми за **БпрвМ** в съвременни трудове се посочват най-често два варианта: с неизменяемата форма *нямаше* (*нямаше да съм/бъда чел*) и с частицата *не* пред положителната форма за **БпрвМ** (*не цях да съм/бъда чел*) (вж. напр. Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 92; Пашов/Pashov 1999: 161; ГСБКЕ/GSBKE, 2 1983: 350 и др.). П. Пашов не само изтъква, че формите, образувани с *нямаше*, решително се предпочитат пред вариантите с *не*, но и посочва причината за тази неравностойна функционалност – двузначността на спомагателния глагол *цях*, поради която „не става винаги ясно дали се изразява следходност спрямо минал момент (тоест дали това е спомагателният глагол *цях*), или пък се изразява липсата на желание (тоест дали това е пълнозначният глагол *ща* в минало несвършено време, употребяван само в отрицателната си форма: *не цях* е равно на *не исках, не желаех*“ (Пашов/Pashov 1999: 161). Изследвания на Кр. Чакърлова също потвърждават тази възможна амфиболичност при употребата на отрицателните варианти на следходните времена с частицата *не* (Чакърлова/Chakarova 2023).

За положителните страдателни форми на **БпрвМ** в Академичната граматика се сочат формите, образувани с *ще съм бил* + минало страдателно причастие (ГСБКЕ/GSBKE 1983, 2: 246). Струва ни се, че тази форма е проблематична, защото не отговаря на формообразователните модели в страдателен залог. Ако се вземе предвид фактът, че в пасив според застъпването тук становище съвпадат формите на нерезултативните времена и техните резултативни корелати, то тогава положителната форма на **БпрвМ** в страдателен залог би трябвало да съвпада с тази на **БвМ** – *щях да съм/бъда четен, щеше да си/бъдеш четен* и т.н. (срв. Пашов/Pashov 1999: 132). Наблюдаваната вариантност поради употребата на *съм* или на *бъда* съществува и в отрицателните страдателни форми на **БпрвМ** – *нямаше да съм/бъда четен, нямаше да си/бъдеш четен* и т.н. Може да се допусне, че щом за **БвМ** се посочват и пасивни отрицателни варианти с частицата *не*, то те би трябвало да се наблюдават и за **БпрвМ**, напр. *не щях да съм/бъда четен, не щеше да си/бъдеш четен* и т.н. К. Куцаров представя тези варианти с отрицателната частица *не* като втори тип форми за страдателно относително бъдеще време наред с първия тип *нямаше да съм (бъда) писан* (Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 99). Струва ни се необходимо да изтъкнем, че направените допускания се нуждаят от подробно проучване чрез богат емпиричен материал, което ще бъде предизвикателство поради относително ниската честота на употреба на **БпрвМ** и възможната семантична амфиболичност при употреба на формообразователните варианти с частицата *не*.

Представените формообразователни варианти в индикативната парадигма на **БпрвМ**, извлечени въз основа на мненията и проучванията на български лингвисти, дават основание да се обобщи, че в случая се наблюдават два вида формообразователна вариантност: а) от втория случай – съществуване на дублетни книжовни варианти, посочени в академичната кодификация (най-вече вариантите със спомагателен глагол *съм* или с *бъда*, напр. *щях да съм чел : щях да бъда чел, нямаше да съм чел : нямаше да бъда чел, щях да съм наказан : щях да бъда наказан, нямаше да съм наказан : нямаше да бъда наказан* и др., като сред тях има и формообразователни варианти с ниска реална функционалност и възможна семантична нееднозначност – напр. *не щях да съм чел : не щях да бъда чел* – вж. по-горе мнението на П. Пашов); б) от третия случай – наличие според някои изследователи (конкретно – според Ив. Харалампиев) освен на книжовните варианти, и на относително „нови“ форми, които продължават разволя на формалната парадигма на **БпрвМ** (напр. с неизменяем елемент *щеше* – *щеше да съм писал, щеше да си писал...*, с неизменяем формант *ще да* и имперфектни форми *бях, беше...* – *ще да бях писал, ще да беше писал...*, с изпадане на частицата *да* – *ще бях писал, ще беше писал...*), а и на форми от типа на *ще бъдех ходил, ще бъдеше ходил*, които Л. Андрейчин смята за възможни. При липсата на достатъчно изчерпателни емпирични изследвания (напр. от позиция на перцептуалната (социо)лингвистика), посветени на реалната функционална ак-

тивност в съвременната комуникация на вариантите, сочени като „нови“ или като развойни бъдещи етапи, ни се струва по-основателно виждането, че те нямат нормативен характер.

2.5. За страдателните форми на сегашно време (С) и имперфект (И)

В тази част накратко се повдига отново въпросът дали страдателните форми на **С** – *писан съм, бъда писан* и *бивам писан* (вж. ГСБКЕ/GSBKE, 2 1983: 245) и на **И** – *бях писан, бъдех писан, бивах писан* (в Академичната граматика само *бях писан* и *бивах писан* (ГСБКЕ/GSBKE, 2 1983: 245), вкл. и съответните им форми в косвените евиденциали, на които тук няма да се спираме, представляват формообразователни варианти.

П. Баракова смята, че пасивните форми, образувани със *съм* или *бъда* + *причастие*, изразяват предимно **П** и много рядко **С** и **Ао**; формите с *беше* + *причастие* – **Ао**, **И** и **Пл**, формите с *бивам* + *причастие* – итеративно **С**, а с *бивах* + *причастие* – итеративен **И** (Баракова/Barakova 1978: 314). Авторката дава примери от типа *съм* + *причастие* и за **С**, подчертавайки, че те са единични, и представя причините за тяхната ограниченост (Баракова/Barakova 1978: 315 – 316). Формите от типа *бъда* + *причастие* със значение за **С** означават според изследователката „неактуални, несинхронни с момента на говоренето действия“, като освен това в публикацията са изброени няколко вида контексти на тяхната употреба (Баракова/Barakova 1978: 316–318). Имперфектните страдателни форми от типа *бях* + *причастие* са характеризирани като не особено разпространени, а итеративните форми от вида *бива* + *причастие*, *бивах* + *причастие* – като имащи ограничена употреба, напр. в **С** гномическо, абсолютно **С** и абсолютен **И** (Баракова/Barakova 1978: 318–319).

Според Ив. Куцаров пасивното **С** се образува с *бивам*, напр. *бивам писан*, пасивният **П** – със спомагателния глагол *съм*, напр. *писан съм*, пасивният **И** – с **И** на *бъда*, напр. *бъдех писан*, страдателният итеративен **И** – с *бивах*, напр. *бивах писан*, а пасивният **Пл** – с *бях*, напр. *бях писан* (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 345–350). Може да се изведе заключението, че интересуващите ни форми според изследователя представляват различни времена в страдателен залог, а не формообразователни варианти за пасивно **С** и пасивен **И**.

Възможно е да бъдат разгледани мнения и на други автори, но това би трябвало да е обект на самостоятелна публикация. Склонни сме да приемем допускането, че не би могло да се говори за формообразователни варианти на изброените пасивни форми, тъй като между *съм*, *бъда* и *бивам* съществуват семантични и видови различия. Глаголът *съм* е неопределен, като неопределеността имплицира и неговата несвършеност подобно на първичните несвършени глаголи без формален белег за несвършеност, която се имплицира от неопределеността им. За разлика от *съм* глаголът *бъда* е определен, което имплицира и принадлежност към свършен вид. От своя страна *бивам* е несвършен по вид глагол, също така и неопределен. Може да се каже, че

разликата между *съм* и *бивам* като непределни и оттам несвършени е семантична, а не видова – *съм* изразява предимно съществуване, наличие, а *бивам* – процесност, траене на действията/събитията или тяхната итеративност. Изказаната хипотеза се нуждае от много по-задълбочени теоретични анализи и емпирични доказателства, вкл. в диахронен и съпоставителен план, с другите славянски езици, затова приемаме, че тя представлява реактивизация на научната дискусия по повдиган и преди въпрос.

3. Формообразователни варианти на следходните времена в конклузив, ренаратив и дубитатив

3.1. Формообразователни варианти на следходните времена в конклузив

Проследяването на формообразуването на конклузивните форми на следходните времена показва, че при положителните форми се наблюдават варианти за съвпадащите в конклузив форми за **Бпр** и **БпрвМ** поради възможност за употреба на спомагателните глаголи *съм* или *бъда*, напр. *щял съм да съм/бъда писал, щял си да си/бъдеш писал, щял е да е/бъде писал, щели сме да сме/бъдем писали, щели сте да сте/бъдете писали* и *щели са да са/бъдат писали*. Описаното съвпадение (според застъпването тук виждана) е резултат от снемането на опозицията по признака *индиректност* в конклузив, ренаратив и дубитатив, което се разглежда от Г. Герджиков като един от двата вида реализация на принципа на компенсацията в граматическите системи, и по-точно – на парадигматическата неутрализация на доминираната категория или опозиция (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 187–207).

Формообразователни варианти със *съм* и с *бъда* се наблюдават и при страдателните положителни форми на всички следходни времена в конклузив, които съвпадат поради снемане и на опозицията по признака *перфектност* (*резултативност, предварителност*) в пасив, напр. *щял съм да съм/бъда наказан, щял си да си/бъдеш наказан, щял е да е/бъде наказан* и т.н. (вж. и мнението на Г. Герджиков за неутрализирането на опозицията *предварителност – непредварителност* (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 197). Вариатността, породена от употребата на *съм* или на *бъда*, е посочвана от различни изследователи (напр. Ив. Куцаров представя тези варианти като умозаключително резултативно бъдеще време – Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 303; вж. също Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 93, 100–101).

Ив. Куцаров смята, че за „умозаключително бъдеще време (конклузивен футурум претерити)“ (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 299) (което разбираме като конклузивно **БвМ**) в положителна форма, деятелен залог съществува освен вариантът от типа *щял съм да пиша, щял си да пишеш, щял е да пише ...* (сочен и от Р. Ницолова (Ницолова/Nitsolova 2008: 359) и формообразователният вариант от типа *ще съм пишел, ще си пишел, ще е пишел...* (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 299–300). К. Куцаров назовава тези форми „конклузивно бъдеще време“, ръководейки се също като Ив. Куцаров от виждането, че конклузивните форми „са винаги относителни“. И К. Куцаров също

представя освен формите от типа *щял съм да пиша, щял си да пишеш, щял е да пише* и т.н. и варианта от типа с частица *ще* + спомагателен глагол *съм* + минало несвършено деятелно причастие, напр. *ще съм пишел*. Последният вид форми са смятани от автора като по-рядко употребяващи се (Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 92–93).

Ив. Куцаров застъпва виждането, че за положителните форми на умо-заклучително резултативно бъдеще време (конклузивен футурум екзактум претерити, което разбираме като умозаклучително **БпрвМ**) успоредно с вариантите със *съм* или с *бъда* – *щял съм да съм (бъда) писал, щял си да си (бъдеш) писал, щял е да е (бъде) писал* и т.н. (сочени и от Р. Ницолова (Ницолова/Nitsolova 2008: 360) съществува и вариант от типа *ще съм бил писал, ще си бил писал, ще е бил писал* с приведени два примера от Д. Попов, чиято граматика се цитира преди това (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 303). К. Куцаров не включва варианта от типа *ще съм бил писал* (Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 93).

И Ив. Куцаров, и К. Куцаров посочват за страдателните положителни конклузивни форми на бъдеще време (относително и резултативно), което разбираме като страдателни форми за **БпрвМ**, освен вариантите с различен спомагателен глагол (*съм* или *бъда*) – *щял съм да съм (бъда) писан, щял си да си (бъдеш) писан, щял е да е (бъде) писан*, и по-редките форми от типа *ще съм бил писан, ще си бил писан, ще е бил писан...* (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 355 – 356; Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 99 – 100). За разлика от това виждане тук приемаме мнението за съвпадането на страдателните конклузивни форми на всички следходни времена, тъй като в конклузив (както и в ренаратив и дубитатив) се сменя опозицията между индиректните и неиндиректните (директните) времена, а в пасива – опозицията между неперфектните (нерезултативните, непредварителните) и перфектните (резултативните, предварителните) времена.

Особено голям интерес според нас предизвикват отрицателните конклузивни форми на следходните времена в актив и пасив. В някои изследвания се представят по три варианта на член от техните парадигми (напр. Алексова/Aleksova 2021a; 2023):

1. В деятелен залог за **Б** и **БвМ**, чиито форми съвпадат във всички косвени евиденциали: а) вариант с неизменяемата форма *нямало* + спрягащ се глагол *съм* + частица *да* + сегашна форма на глагола, напр. *нямало съм да чета, нямало си да четеш, нямало е да чете* и т.н.; б) вариант с неизменяемия формант *нямало е* за всички лица в ед.ч. и мн.ч. + частица *да* + сегашна форма, напр. *нямало е да чета, нямало е да четеш, нямало е да чете* и т.н.; в) вариант с отрицателната частица *не* пред положителната форма, напр. *не съм щял да чета, не си щял да четеш, не е щял да чете* и т.н.

2. В деятелен залог за **Бпр** и **БпрвМ**, чиито форми съвпадат във всички косвени евиденциали: а) вариант с неизменяемата форма *нямало* + спрягащ се глагол *съм* + частица *да* + спомагателен глагол *съм* или *бъда* + минало свършено деятелно причастие, напр. *нямало съм да съм/бъда чел, нямало си*

да си/бъдеш чел, нямало е да е/бъде чел и т.н.; б) вариант с неизменяемия формант *нямало е* за всички лица в ед.ч. и мн.ч. + частица *да* + спомагателен глагол *съм* или *бъда* + минало свършено деятелно причастие, напр. *нямало е да съм/бъда чел, нямало е да си/бъдеш чел, нямало е да е/бъде чел* и т.н.; в) вариант с отрицателната частица *не* пред положителната форма, напр. *не съм цял да съм/бъда чел, не си цял да си/бъдеш чел, не е цял да е/бъде чел* и т.н.

3. В страдателен залог на конклузива (където се наблюдава според застъпването тук виждане съвпадение на формите на всички следходни времена поради снемане на опозициите *индиректност : неиндиректност* и *перфектност : неперфектност* (други термини – *результативност : нерезультативност, предварителност : непредварителност*): а) вариант със неизменяемата форма *нямало* + спрягащ се глагол *съм* + частица *да* + спомагателен глагол *съм* или *бъда* + минало страдателно причастие, напр. *нямало съм да съм/бъда наказан, нямало си да си/бъдеш наказан, нямало е да е/бъде наказан* и т.н.; б) вариант с неизменяемия формант *нямало е* за всички лица в ед.ч. и мн.ч. + частица *да* + спомагателен глагол *съм* или *бъда* + минало страдателно причастие, напр. *нямало е да съм/бъда наказан, нямало е да си/бъдеш наказан, нямало е да е/бъде наказан* и т.н.; в) вариант с отрицателната частица *не* пред положителната форма, напр. *не съм цял да съм/бъда наказан, не си цял да си/бъдеш наказан, не е цял да е/бъде наказан* и т.н.

Ив. Куцаров, Р. Ницолова и К. Куцаров също посочват няколко формообразователни варианта за конклузивните отрицателни форми на бъдещите времена. Напр. Ив. Куцаров представя за негативния конклузивен футурум претерити (тук **БвМ**) формите, означени по-горе като 1.а (*нямало съм да пиша, нямало си да пишеш, нямало е да пише* и т.н.) и 1.в (с отрицателната частица *не*) (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 388). К. Куцаров включва като отрицателни форми за конклузивно бъдеще време вариантите, означени по-горе като 1.б (с форманта *нямало е* във всички лица на ед.ч. и мн.ч.) и като 1.в (с отрицателната частица *не*) (Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 93–94). За негативните форми на конклузивния футурум екзактум претерити (тук **БпрвМ**) Ив. Куцаров представя вариантите, означени по-горе като 2.а (*нямало съм да съм/бъда чел, нямало си да си/бъдеш чел, нямало е да е/бъде чел* и т.н.) и 2.в (с отрицателната частица *не*) (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 390). За разлика от това К. Куцаров приема за конклузивното резултативно бъдеще време, чиито форми са винаги относителни, наличието на вариантите 2.б (с неизменяемия формант *нямало е* във всички лица в ед. и мн. ч.) и 2.в (с отрицателната частица *не*) Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 93–94).

Р. Ницолова разглежда конклузивни отрицателни деятелни форми само за **БвМ** (тъй като смята, че конклузивът функционира само в плана на миналото) от изброените по-горе типове 1.а (за **БвМ** *нямало съм да нося, нямало си да носиш, нямало е да носи* и т.н.) и 1.в (с отрицателната частица *не*) и за **БпрвМ** от типовете 2.а, но само със спомагателния глагол *съм* –

нямало съм да съм носил, нямало си да си носил, нямало е да е носил и т.н.; и 2.в (с отрицателната частица *не*) (Ницолова/Nitsolova 2008: 359–360).

Според изследването на Кр. Чакърова, споменато по-горе, в съвременната комуникация се срещат спорадично („предимно в разговорната реч и в онлайн източници“ (Чакърова/Chakarova 2025: 63) и непреизказни форми за бъдеще относително време (нерезултативно и резултативно) в конклузив с частица *не*, която не е в начална позиция, напр. „Според него евентуален по-малък дефицит в бюджета вероятно **е щял да не стимулира допълнително инфлацията** (Й. Йовчева, <https://darik.bg/>, 10.09.2021)“ в деятелен залог, а в страдателен – „Светльо, **тя и да е била надрусана, едва ли е щяла да не бъде забелязана от Петър** (от форум в <https://kaka-cuuka.com/>, 21.12.2009)“ (Чакърова/Chakarova 2025). Тъй като бяха коментирани анализите и анкетното проучване на Кр. Чакърова в частта за формообразователните варианти на индикативното **БвМ**, тук само ще припомним, че според авторката „относителните следходни негативни форми с нетипичен словоред“ представляват ненормативни варианти и не притежават статута на равноправни членове на отрицателната парадигма на следходните времена в съвременния български език (Чакърова/Chakarova 2025: 75–76).

Към отрицателните страдателни умозаключителни форми на бъдеще време (относително и резултативно), назовани и „**негативен пасивен конклузивен футурум екзактум претерити**“, Ив. Куцаров присъединява вариантите, представени по-горе като 3.а (*нямало съм да съм (бъда) писан, нямало си да си (бъдеш) писан, нямало е да е (бъде) писан* и т.н.) и като 3.в (с отрицателната частица *не*) (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 402). За разлика от Ив. Куцаров, К. Куцаров посочва форми от видовете 3.в (с отрицателната частица *не*) и 3.б (съдържащ неизменяемия формант *нямало е* във всички лица на ед.ч. и мн.ч., напр. *нямало е да съм (бъда) писан, нямало е да си (бъдеш) писан, нямало е да е (бъде) писан* и т.н.) (Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 99–100).

Както се вижда, у Ив. Куцаров и Р. Ницолова не присъстват вариантите с неизменяемия формант *нямало е* във всички лица на ед.ч. и мн.ч. и в трите изброени по-горе случая: 1., 2. и 3. Според нас именно формообразователните конклузивни отрицателни форми с този неизменяем формант показват тенденция за унифициране на формообразуването в отрицателната парадигма на следходните времена в актив и пасив при запазване на отличителния формален белег на конклузива – спомагателния глагол *съм* в 3 л., ед.ч. (т.е. *е*), мултиплицирал се и в останалите форми по лице и число. От семантична гледна точка по този начин се подчертава конклузивната семантика и тя се разграничава от преизказната (вж. у Алексова/Aleksova 2021a; Алексова/Aleksova 2023). Отрицателните конклузивни форми с неизменяемия формант *нямало е* във всички лица на ед.ч. и мн.ч. представляват случай на разграничаване на формите на конклузива и ренаратива в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч., които съвпадат в положителната парадигма на бъдещите времена, срв. напр. в конклузив *нямало е да пиша, нямало е да пишеш, нямало е да*

пишем, нямало е да пишете срещу най-разпространените отрицателни варианти в ренаратив: а) *нямало да пиша, нямало да пишеш, нямало да пишем, нямало да пишете* и б) *нямало съм да пиша, нямало си да пишеш, нямало сме да пишем, нямало сте да пишете*.

Разгледаните конклузивни формообразователни варианти, сочени от различни изследователи, могат да бъдат присъединени към третия случай на формообразователна вариантност. Наличието на множество формообразователни варианти свидетелства според нас за неприключил процес на граматикализация на формално равнище, като това особено ясно изпъква при отрицателните деятелни и страдателни форми на следходните времена в конклузив. Специално внимание заслужават формообразователните варианти с неизменяем формант *нямало е* за всички лица в ед.ч. и мн.ч. (напр. *нямало е да чета, нямало е да четеш, нямало е да чете...*; *нямало е да съм/бъда чел, нямало е да си/бъдеш чел, нямало е да е/бъде чел...*; *нямало е да съм/бъда наказан, нямало е да си/бъдеш наказан, нямало е да е/бъде наказан...*), показващи: а) тенденция към кондензация на формата именно в парадигми, които включват композирани форми с множество микроелементи; б) наличие на стремеж за разграничаване на отрицателните конклузивни форми в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. от ренаративните варианти от типовете *нямало да чета, нямало да съм/бъда чел, нямало да съм/бъда четен* (на фона на съвпадането на положителните форми на ренаратива и конклузива в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч.). Допускането за настоящо и бъдещо доминиране на тези кондензирани форми се подкрепя като основателно от съществуващи вече изследвания – Кр. Чакърова представя данни от анкетно проучване, според които по-големият процент респонденти са изразили предпочитания към употреби именно на конклузивните варианти с неизменяемия формант *нямало е* във всички лица на ед.ч. и мн.ч. и към ренаративните варианти от типа *нямало да чета, нямало да четеш, нямало да чете...* (Чакърова/Chakarova 2023: 22).⁴

Смятаме за предстояща задача подробното изследване от теоретична и емпирична гледна точка (вкл. от позиция на перцептуалната (социо)лингвистика) на представените формообразователни варианти в конклузив, тъй като е важно да бъде установено кои варианти, съществуващи в съвременния езиков узус, са станали част от книжовните норми и кои не. Реализацията на тази задача е от особена значимост за процеса на кодификация, тъй като парадигмата на конклузива не присъства все още в кодифициращи източници.

3.2. Формообразователни варианти на следходните времена в ренаратив

При проследяването на формообразователните варианти в тази част е необходимо да се отчете съвпадането на формите на конклузива и ренаратива за всички времена в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. с някои изключения при отрицателните форми на следходните времена, които бяха представени в

предходната част за конклузива. Според Г. Герджиков това съвпадане на умозаключителните и преизказните форми в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. е резултат от „тенденцията към намаляване на разликите в граматическия товар на словоформите“, която се реализира според автора в конкретния случай „чрез съкратителна реорганизация на категорията“ (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 225).⁵ Това мнение не се приема от Р. Ницолова, която смята, че не става въпрос за съкращаване, а за формално неразширяване на категорията (Ницолова/Nitsolova 2008: 362).

За ренаративните положителни деятелни форми на **Б** = **БвМ** Р. Ницолова посочва варианта *щял съм да нося, щял си да носиш, щял да носи...*, както и много рядко срещаните се форми от типа *ще съм носел, ще си носел, ще носел...* (Ницолова/Nitsolova 2008: 368). Последният тип форми с минало несвършено деятелно причастие в преизказните форми на **Б** е отбелязан и в Академичната граматика (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 358–359). Този вариант може да се открие и у Ив. Куцаров като преизказан футурум претерити (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 311–312), както и у К. Куцаров като преизказно бъдеще време с относителен характер, като авторът го смята за значително по-рядък (Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 94).

Както при конклузивните, така и при ренаративните положителни форми съществуват формообразователни варианти със *съм* или *бъда* за съвпадащите (според застъпваното тук мнение) в ренаратив форми за **Бпр** и **БпрвМ**, напр. *щял съм да съм/бъда чел, щял си да си/бъдеш чел, щял да е/бъде чел* и т.н. (напр. вж. за преизказан футурум екзактум претерити у Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 313–314; за преизказно резултативно бъдеще време, чиито форми винаги са относителни, у Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 95–96; за преизказно **Бпр** мнението на Л. Андрейчин, отразено в Академичната граматика (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 360); за съвпадащите форми на **Бпр** и **БпрвМ** вж. у Ницолова/Nitsolova 2008: 369 и Пашов/Pashov 1999: 189). Л. Андрейчин в Академичната граматика представя положителни и отрицателни деятелни форми само за преизказно **Бпр**, мотивирайки решението си да не бъдат включени съответните форми за **БпрвМ**, с тяхната съвсем рядка употреба. Ученият посочва освен формите от типа *щял съм да съм/бъда донесъл* и по-новите според него варианти от типовете „*ще съм бил донесъл*“ и „*ще съм бъдел донесъл*“ (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 359–360).

Формообразователни варианти със *съм* или *бъда* се посочват и за страдателните положителни форми на всички следходни времена в ренаратив, които съвпадат, както посочихме по-горе, поради снемане и на опозицията по признака *перфектност* (*резултативност, предварителност*) в пасив, и на опозицията по признака *индиректност* в ренаратив, конклузив и дубитатив, напр. *щял съм да съм/бъда наказан, щял си да си/бъдеш наказан, щял да е/бъде наказан* и т.н. Формообразователните варианти със *съм* и с *бъда* се откриват в трудове на различни учени (напр. за преизказан пасивен фу-

турум екзактум претерити *щял съм да съм (бъда) писан* у Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 360; за страдателно преизказно бъдеще време (относително и резултативно) *щял съм да съм (бъда) писан* у Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 100).

За отрицателните преизказни форми на следходните времена също се разглеждат няколко формообразователни варианта в различни изследвания. Първо представяме проучвания, в които се посочват три варианта (напр. Алексова/Aleksova 2021a; 2023), които след това съпоставяме с мнението на други учени без стремеж за изчерпателност.

1. В деятелен залог за **Б** и **БвМ**, чиито форми съвпадат във всички косвени евиденциали: а) вариант със неизменяемата форма *нямало* + спрягащ се глагол *съм*, изпуснат в 3 л., ед.ч. и мн.ч. + частица *да* + сегашна форма на глагола, напр. *нямало съм да чета, нямало си да четеш, нямало да чете* и т.н.; б) вариант с неизменяемия формант *нямало* за всички лица в ед.ч. и мн. ч. + частица *да* + сегашна форма на глагола, напр. *нямало да чета, нямало да четеш, нямало да чете* и т.н.; в) вариант с отрицателната частица *не* пред положителната форма, напр. *не съм щял да чета, не си щял да четеш, не щял да чете* и т.н.

2. В деятелен залог за **Бпр** и **БпрвМ**, чиито форми съвпадат във всички косвени евиденциали: а) вариант със неизменяемата форма *нямало* + спрягащ се глагол *съм*, изпуснат в 3 л., ед.ч. и мн.ч. + частица *да* + спомагателен глагол *съм* или *бъда* + минало свършено деятелно причастие, напр. *нямало съм да съм/бъда чел, нямало си да си/бъдеш чел, нямало да е/бъде чел* и т.н.; б) вариант с неизменяемата форма *нямало* за всички лица в ед.ч. и мн.ч. + частица *да* + спомагателен глагол *съм* или *бъда* + минало свършено деятелно причастие, напр. *нямало да съм/бъда чел, нямало да си/бъдеш чел, нямало да е/бъде чел* и т.н.; в) вариант с отрицателната частица *не* пред положителната форма, напр. *не съм щял да съм/бъда чел, не си щял да си/бъдеш чел, не щял да е/бъде чел* и т.н.

3. В страдателен залог на ренаратива при съвпадане на формите на всички следходни времена поради снемане на опозициите *индиректност* : *неиндиректност* и *перфектност* : *неперфектност* (*результативност* : *нерезультативност*): а) вариант със неизменяемата форма *нямало* + спрягащ се глагол *съм*, изпуснат в 3 л., ед.ч. и мн.ч. + частица *да* + спомагателен глагол *съм* или *бъда* + минало страдателно причастие, напр. *нямало съм да съм/бъда наказан, нямало си да си/бъдеш наказан, нямало да е/бъде наказан* и т.н.; б) вариант с неизменяемата форма *нямало* за всички лица в ед.ч. и мн. ч. + частица *да* + спомагателен глагол *съм* или *бъда* + минало страдателно причастие, напр. *нямало да съм/бъда наказан, нямало да си/бъдеш наказан, нямало да е/бъде наказан* и т.н.; в) вариант с отрицателната частица *не* пред положителната форма, напр. *не съм щял да съм/бъда наказан, не си щял да си/бъдеш наказан, не щял да е/бъде наказан* и т.н.

В Академичната граматика, в която автор на частта за наклонението е Л. Андрейчин, са изведени вариантите от типовете *нямало да ходя, -иш, -и ...* (тук

1. б) и *не ще съм четял* за преизказно отрицателно **Б**, като авторът в бележка под черта изтъква, че вторият тип се среща „в по-ново време“. По-нататък е посочено, че преизказните форми на **Б** и **БвМ** съвпадат (ГСБКЕ/GSBKE 1983: 358–359).

За негативен преизказан футурум претерити Ив. Куцаров представя варианти от тип 1.б (*нямало да пиша, -еш, -е*) и тип 1.в (*не съм щял да пиша, не си щял да пишеш, не щял да пише* и т.н. (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 392–393). К. Куцаров включва преизказно отрицателно бъдеще време, чиито форми са относителни, същите варианти, подчертавайки, че формите с отрицателната частица *не* са редки. Авторът добавя и срещащи се изолирано варианти от типа *щяло да не се върне, щяло да не искам* (Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 95).

Кр. Чакърова изследва и онагледява с примери отрицателни преизказни форми за бъдеще относително време с нетипичен словоред на частицата *не*, която се явява не в начална позиция, а след частицата *да* (вж. напр. „100 хиляди служители *щели да не публикуват имуществото си*“ (Е. Христов, цит. по <https://vestnikstroitel.bg/>)“ (Чакърова/Chakarova 2025: 64), като освен това коментира резултатите от проведената анкета, представена тук в частта за индикативно **БвМ**. Както беше подчертано, Кр. Чакърова смята този тип форми за ненормативни варианти.

За отрицателно преизказно бъдеще резултативно време (негативен преизказан футурум екзактум претерити) Ив. Куцаров и К. Куцаров извеждат варианти от типовете 2.б, напр. *нямало да съм (бъда) писал, нямало да си (бъдеш) писал, нямало да е (бъде) писал*, и 2.в, напр. *не съм щял да съм (бъда) писал, не си щял да си (бъдеш) писал, не щял да е (бъде) писал* и т.н. (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 394; Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 96).

К. Куцаров посочва като съществуващи за преизказното страдателно **Б** (относително и резултативно) вариантите 3.б, напр. *нямало да съм (бъда) писан* и 3.в, напр. *не съм щял да съм (бъда) писан* (Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 100–101). Същите варианти могат да се открият и у Ив. Куцаров за отрицателно преизказно страдателно относително резултативно бъдеще (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 404).

Р. Ницолова приема и трите посочени по-горе варианта за отрицателните форми на **Б** и **БвМ** в ренаратив, деятелен залог. Правим това заключение, тъй като според нас поставянето от авторката на глагола *съм* в скоби говори за възможност той да бъде изпуснат: *нямало (съм) да нося, нямало (си) да носиш, нямало да носи; не съм щял, -а, -о да нося, не си щял, -а, -о да носиш, не щял, -а, -о да носи* и т.н. Трите варианта на отрицателните преизказни **Бпр** и **БпрвМ** също са представени от Р. Ницолова, като във варианта с *нямало* не е включен спомагателният глагол *бъда*: *нямало (съм) да съм носил, -а, -о, нямало (си) да си носил, -а, -о, нямало да си носил, -а, -о; не съм щял, -а, -о да съм (бъда) носил, -а, -о, не си щял, -а, -о да си (бъдеш) носил, -а, -о, не щял, -а, -о да е (бъде) носил, -а, -о* (Ницолова/Nitsolova 2008: 368–369).

Вариантът с отрицателната частица *не* се приема за по-рядък от повечето автори. В отрицателната ренаративна парадигма на следходните времена в актив и пасив, също като при конклузива, се наблюдава според нас тенденция за унифициране на формообразуването във варианта с неизменяемата форма *нямало* за всички лица в ед.ч. и мн.ч. без спомагателен глагол след нея (това са случаите, означени по-горе с *б*), напр. *нямало да чета, нямало да четеш, нямало да четете...*; *нямало да съм/бъда чел, нямало да си/бъдеш чел, нямало да е/бъде чел...*; *нямало да съм/бъда наказан, нямало да си/бъдеш наказан, нямало да е/бъде наказан...*). Освен това този вариант се отличава с по-малкия брой микроелементи, които съставят композираната форма, т.е. може да се нарече „по-стегнат“ или „кондензиран“. Той е показателен и за тенденцията за разграничаване на отрицателните форми на конклузива и ренаратива в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч., които съвпадат в положителните си форми, както бе посочено в предходната част.

Формообразователната вариантност в парадигмата на ренаратива, която беше представена въз основа на цитираните трудове, може да бъде отнесена към два от предложените случаи:

– към втория случай – когато формообразователните варианти са посочени в източници, кодифициращи съвременните книжовни норми, каквато е Академичната граматика (най-вече вариантите, съдържащи *съм* или *бъда*, напр. *щял съм да съм донесъл, щял си да си донесъл, щял да е донесъл...* : *щял съм да бъда донесъл, щял си да бъдеш донесъл, щял да бъде донесъл...*; *нямало съм да съм донесъл, нямало си да си донесъл, нямало да е донесъл...* : *нямало съм да бъда донесъл, нямало си да бъдеш донесъл, нямало да бъде донесъл...*; *щял да е писан* : *щял да бъде писан* и др.);

– към третия случай – когато освен кодифицираните книжовни ренаративни форми (напр. *нямало да ходя, нямало да ходиш, нямало да ходи...*; *нямало да съм донесъл, нямало да си донесъл, нямало да е донесъл ...*) съществуват и още няколко формообразователни варианта, чието наличие показва неприключил процес на граматикализация на формите. Някои от тези варианти не са кодифицирани, но са представени в трудовете на различни изследователи (напр. *нямало съм да чета, нямало си да четеш, нямало да четете...* ; *нямало съм да съм/бъда чел, нямало си да си/бъдеш чел, нямало да е/бъде чел ...*; *не съм щял да чета, не си щял да четеш, не щял да четете ...* (с възможна семантична многозначност); *не съм щял да съм/бъда чел, не си щял да си/бъдеш чел, не щял да е/бъде чел ...* (с възможна семантична многозначност); *нямало съм да съм/бъда наказан, нямало си да си/бъдеш наказан, нямало да е/бъде наказан ...*; *нямало да съм/бъда наказан, нямало да си/бъдеш наказан, нямало да е/бъде наказан ...*; *не съм щял да съм/бъда наказан, не си щял да си/бъдеш наказан, не щял да е/бъде наказан...* (с възможна семантична многозначност). Особено внимание заслужава по-нататъшното проучване на фреквентността на т.нар. тук кондензирани, или „стегнати“ варианти (напр. *нямало да чета, нямало да четеш, нямало да*

чете... (посочени и в Академичната граматика); *нямало да съм/бъда чел, нямало да си/бъдеш чел, нямало да е/бъде чел ...* (посочени и в Академичната граматика); *нямало да съм/бъда наказан, нямало да си/бъдеш наказан, нямало да е/бъде наказан...*), защото според проучванията ни те са показателни за тенденцията езиковите носители да предпочитат формообразователните варианти с по-ниска степен на индекса за композираност на фона на останалите формообразователни варианти, носещи същите граматически значения, но отличаващи се с повече микроелементи. Неизяснени остават въпросите за хронологията на представените варианти (едновременно или последователно възникване), за функционалната им активност днес в различни сфери на общуването и за принадлежността им към узуса или към книжовната норма в случаи, в които не са кодифицирани. Към този вид формообразователна вариантност принадлежат като подслучаи формите, квалифицирани от някои изследователи като „по-нови“ (напр. *ще съм пишел, ще си пишел...; ще съм бил донесъл, ще съм бѐдел донесъл...; не ще съм четял, не ще си четял...*), като изолирани форми (напр. *щяло да не се върне, щяло да не искам*) или като варианти със словоредно разместване на частичката *не* (напр. *щял съм да не чета, щял си да не четеш, щял да не чете....; щял съм да не съм/бъда чел, щял си да не си/бъдеш чел, щял да не е/бъде чел...; щял съм да не съм/бъда наказан, щял си да не си/бъдеш наказан, щял да не е/бъде наказан...*). Тук застъпваме виждането, че композираните форми от изброените подслучаи на третия вид формообразователна вариантност се отличават все още с функционална ограниченост, с принадлежност само към някои комуникативни сфери и с възможна социално-демографска детерминираност, а това ги отнася към езиковия узус.

3.3. Формообразователни варианти на следходните времена в дубитатив

Според редица автори формообразователни варианти съществуват и в парадигмата на дубитатива. Ив. Куцаров смята, че наричаните тук дубитативни форми представляват преизказни форми на умозаключителното наклонение, затова авторът дефинира положителните форми от типа *щял съм бил да пиша* (без *съм* в 3 л., ед.ч. и мн.ч.) като преизказно умозаключително Б. В забележка авторът включва и паралелни форми със значително по-ниска фреквентност, съдържащи минало несвършено деятелно причастие, напр. *ще съм бил пишел, ще си бил пишел, ще бил пишел* (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 320). Интерес представляват четирите типа форми, които К. Куцаров смята за теоретично възможни освен формите от типа *щял съм бил да пиша*: I. *ще съм бил пишел, ще си бил пишел, ще бил пишел* и т.н. (сочени и от Ив. Куцаров); II. *щял съм да съм пишел, щял си да си пишел, щял да е пишел* и т.н.; III. *щяло било да пиша, щяло било да пишеш, щяло било да пише* и т.н.; IV. *щяло да съм пишел, щяло да си пишел, щяло да пишел* и т.н. За типове III и IV авторът счита, че те „явно се развиват по аналогия с от-

рицателните форми от типа *нямало да ...*“ (Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 96–97). Р. Ницолова представя за положителни деятелни форми на дубитативно **Б** = **БвМ** само формите от типа *цял съм бил да нося* (Ницолова/Nitsolova 2008: 374). Несъмнено важна задача е проследяването на вариантите, сочени от различните автори, в електронни корпуси, в интернет общуването и в устната комуникация, за да се провери тяхната реална функционалност, разпространението им в различните комуникативни сфери и регистри, а и нагласите на езиковите носители към тях. Това ще подпомогне еднозначното установяване на книжовните форми и тяхната кодификация.

Вариантност съществува според Р. Ницолова при отрицателните форми в актив на съвпадащите **Б** и **БвМ**: вариант с неизменяемия формант *нямало било* (напр. *нямало било да нося, -иш, -и* и т.н.) и вариант с отрицателната частица *не*, напр. *не съм цял бил да нося, не си цял бил да носиш, не цял бил да носи* (Ницолова/Nitsolova 2008: 374). В друго изследване като формообразователни варианти се сочат и композирани форми от типовете *нямало съм бил да пиша, нямало си бил да пишеш, нямало бил да пише...* и *нямало било да пиша, нямало било да пишеш, нямало било да пише ...*, а реалната употреба на формообразователния вариант с отрицателната частица *не* се подлага на съмнение (Алексова/Aleksova 2016: 127–128). Негативните форми за преизказан конклузивен футурум претерити според Ив. Куцаров са от типовете *не съм бил цял да пиша* (без *съм* в 3 л., ед.ч. и мн.ч.) и *нямало било да пиша, -еш, -е...* (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 395–396). Към тези два варианта К. Куцаров добавя още един – *нямало да съм пишел, нямало да си пишел, нямало да пишел* и т.н. (Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 96–97).

Кр. Чакърова дава примери от интернет комуникацията, съдържащи още един тип отрицателни преизказни форми на бъдеще относително време в конклузив (тук дубитатив на **Б** и **БвМ**) – форми с нетипичен словоред на частицата *не*, разположена не в начална позиция, а след частицата *да* (срв. *не цял бил да ходи : цял бил да не ходи*). Авторката подкрепя виждането си за техния ненормативен характер и с резултатите от анкетно проучване, проведено с 570 респонденти (Чакърова/Chakarova 2025).

В положителната деятелна парадигма на **Бпр** и **БпрвМ**, които съвпадат в дубитатив (както и в другите косвени евиденциали) според застъпването тук виждане, се посочват варианти, съдържащи или спомагателния глагол *съм*, или съответно *бъда*, напр. *цял съм бил да съм/бъда чел, цял си бил да си/бъдеш чел, цял бил да е/бъде чел* и т.н. (напр. у Алексова/Aleksova 2023: 136–137; Ницолова/Nitsolova 2008: 375). Формите от типа *цял съм бил да съм (бъда) писал* се определят от Ив. Куцаров като преизказно умозаключително резултативно **Б** (преизказан конклузивен футурум екзактум претерити), като в забележка авторът добавя, че са възможни и форми от типа *цял съм бил да съм пишел, цял си бил да си пишел, цял бил да е пишел...*, съдържащи имперфектно причастие (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 320 –

321). К. Куцаров включва само типа *щял съм бил да съм (бъда) писал* (Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 97).

В интернет могат да бъдат открити варианти с изпуснат спомагателен глагол *съм* във втора позиция и с имперфектно причастие в крайна позиция, напр. „*щяло било да си ходело*“ (срв. с *щяло си било да си ходило*) (*щяло било да си ходело* е заглавие на пост от 10.03.2021, продължаващ след това в основния текст по следния начин: *по магазини, кафета и ресторанти (има си хас да ходи по библиотеки, театри и концертни зали:))*). *И ще си ходи, щото е на територията на Мутрата от Банкя*; <https://www.flagman.bg/article/236118>, 19.10.2024). Подобни варианти се нуждаят от самостоятелни изследвания, за да бъде установен статусът им – системно употребяващи се варианти или пък вид девиации в узуса, като въз основа на проучванията ни тук приемаме за по-основателно второто виждане.

За отрицателните форми на преизказния конклузивен футурум екзактум претерити (тук **БпрвМ**) Ив. Куцаров и К. Куцаров посочват вариантите от типовете *не съм бил щял да съм (бъда) писал* (без *съм* в 3 л., ед.ч. и мн.ч.) и *нямало било да съм (бъда) писал* (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 397; Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 98). За разлика от Ив. Куцаров и К. Куцаров Р. Ницолова представя като синкретични дубитативните форми на **Бпр** и **БпрвМ** и извежда два отрицателни варианта: а) *нямало съм бил да съм носил, нямало си бил да си носил, нямало бил да е носил...* със спрягащ се глагол *съм* след безличното *нямало* и б) с отрицателна частица *не* пред положителната форма, напр. *не съм щял бил да съм (бъда) носил, не си щял бил да си (бъдеш) носил, не щял бил да е (бъде) носил* и т.н. (Ницолова/Nitsolova 2008: 375). И в други изследвания се откриват същите два отрицателни варианта за деятелните дубитативни форми на **Бпр** и **БпрвМ**, като се добавя и вариант с неизменяемия във всички лица на ед.ч. и мн.ч. формант *нямало било*, напр. *нямало било да съм/бъда чел, нямало било да си/бъдеш чел, нямало било да е/бъде чел* и т.н. Този вариант, от една страна, показва тенденция за унифициране на формообразователната парадигма чрез безличен формант, откриващ се във всички форми по лице и число, което „разтоварва“ някои от микроелементите откъм изразявана граматическа информация, а от друга страна, той представя стремеж за намаляване на степента на композираност на формите. Под въпрос се поставя реалната употреба на формите с отрицателната частица *не* (Алексова/Aleksova 2023: 136–137).

Ив. Куцаров сочи наличието на положителни преизказни страдателни форми за относително резултативно умозаключително **Б** (преизказан пасивен конклузивен футурум екзактум претерити) с употреба или на *съм*, или на *бъда*, напр. *щял съм бил да съм (бъда) писан* (без *съм* в 3 л., ед.ч. и мн.ч.) (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 362). Същият тип форми могат да се открият и у К. Куцаров (Куцаров, К./Kutsarov, К. 2010: 101) и други автори (напр. Алексова/Aleksova 2023: 142–143). Съответните отрицателни форми според

Ив. Куцаров и К. Куцаров са от типовете *не съм бил щял да съм (бъда) писан* (с изпускане на *съм* в 3 л., ед.ч. и мн.ч. и възможност за употреба или на *съм*, или на *бъда*) и *нямало било да съм (бъда) писан* (Куцаров, И./Kutsarov, I. 2007: 405; Куцаров, К./Kutsarov, K. 2010: 101).

В други изследвания са представени 3 типа форми на съвпадащите страдателни дубитативни следходни времена: а) от типа *нямало съм бил да съм/бъда мит*, *нямало си бил да си/бъдеш мит*, *нямало било да е/бъде мит* и т.н.; б) от типа с безличния формант *нямало било* във всички лица на ед.ч. и мн.ч., напр. *нямало било да съм/бъда мит*, *нямало било да си/бъдеш мит*, *нямало било да е/бъде мит* и т.н.; в) от типа с отрицателната частица *не*, напр. *не съм щял да съм/бъда мит*, *не си щял да си/бъдеш мит*, *не е щял да е/бъде мит* и т.н. Изследваните от нас употреби на трите варианта в електронни корпуси и интернет дават основание да се каже, че вариантът с безличния формант *нямало било* преобладава в събраната за целите на изследването база данни (Алексова/Aleksova 2023: 142–143).

От представените въз основа на различни мнения немалко формообразователни варианти в парадигмата на дубитатива в съвременния български език става ясно, че не би могло да се приеме виждането за приключила граматикализация на формално равнище. Специално внимание заслужава отрицателният вариант с безличния формант *нямало било* във всички лица на ед.ч. и мн.ч. (напр. *нямало било да чета*, *нямало било да четеш*, *нямало било да чете...*; *нямало било да съм/бъда чел*, *нямало било да си/бъдеш чел*, *нямало било да е/бъде чел...*; *нямало било да съм/бъда четен*, *нямало било да си/бъдеш четен*, *нямало било да е/бъде четен...*). Той е показателен както за съществуваща тенденция към разтоварване на микроелементи в композираната форма от изразявани граматични значения, така и за наличието сред формообразователните варианти на такъв, който притежава по-ниска степен на композираност и според проучванията ни има по-висока реална функционалност днес. Представените варианти в парадигмата на дубитатива могат да бъдат присъединени към третия случай на формообразователна вариантност – вариантност, породена от неприключила граматикализация на формално равнище, като срещащите се в различни изследвания формообразователни варианти не са отразени в кодифициращи източници и все още не е изяснена принадлежността на всеки един от вариантите в дубитативната парадигма към узуса или към книжовната норма.

4. Кратко заключение

Представените формообразователни варианти в индикативната парадигма на глагола в съвременния български език принадлежат и към трите предложени случая: а) съществуване освен на книжовните форми и на варианти от предходни етапи в граматикализацията на формите; б) наличие на няколко книжовни кодифицирани формообразователни варианта (въз-

приемани като дублети); в) наличие на конкуриращи се формообразователни варианти, показателни за неприключил процес на граматикализация, без да е установено съществува ли едновременност, или последователност на възникването им, като повечето от тях не се съдържат в кодифициращи източници, но присъстват в трудове на различни изследователи. Към този тип вариантност присъединяваме и композирани индикативни глаголни форми, които имат спорна принадлежност към книжовните норми, напр. т.нар. от някои автори относително „нови“ формообразователни варианти с неизяснено според нас време на възникване и функционална активност, а и варианти с колоквиален характер и функционалностилова ограниченост, резултат от стремеж да се избегне възможна семантична нееднозначност.

Смятаме, че особено внимание би следвало да се отдели на формообразователните варианти, дефинирани от някои автори като „по-нови“, които съдържат неизменяем елемент във всички лица (напр. за **БвМ** – *щеше да ходя, щеше да ходиш, щеше да ходи* и т.н., за **БпрвМ** – *щеше да съм писал, щеше да си писал, щеше да е писал* и т.н.), или с частицата *ще* + имперфект (за **БвМ** – *ще ходех, ще ходеше, ще ходеше* и т.н., а за **БпрвМ** – *ще бях писал, ще беше писал, ще беше писал* и т.н.). Те показват както тенденция за унификация на формообразуването в парадигмата на съответното време, така и налично успоредяване на формообразователните развойни процеси при следходните времена в индикатив. Доказването на тяхната спорна според нас принадлежност към книжовната норма се нуждае от солидни аргументи, почиващи не само на теоретични анализи и допускания, но и на богат емпиричен материал, без да се пропуска проучването на нагласите, оценките, мненията на носителите на българския език като първи за тези формообразователни варианти.

Прегледът на конклузивните формообразователни варианти в изследванията на различни учени дава основание да се обобщи, че вариантността в този случай се дължи на неприключил процес на граматикализация на формите, без все още да е установено дали те са възникнали едновременно, или имат някаква времева последователност. Освен това те не са включени в кодифициращи източници. Съществуващите в съвременната комуникация конклузивни формообразователни варианти нямат във всички случаи равностойна функционална активност, като това виждане би трябвало да бъде апробирано чрез подробно проучване в електронни корпуси и интернет при отчитане на различните комуникативни сфери, чрез наблюдения върху устната комуникация във всички възможни регистри и чрез изследване на нагласите на родноезиковите носители към тях. Това ще даде солидна база за еднозначно разграничаване на книжовните форми от формообразователните варианти, принадлежащи към узуса. Както казахме, това ще подпомогне процесите на кодификация.

Формообразователната вариантност в парадигмата на ренаратива, която беше проследена в различни трудове, принадлежи към два от предложените случаи: от втория случай – когато формообразователните варианти са посочени в източници, кодифициращи съвременните книжовни норми; и от третия случай – когато съществуват формообразователни варианти, показващи неприключил процес на граматикализация на формално равнище, като някои от тези варианти не са кодифицирани, макар че са сочени от редица изследователи, без да е установена обаче някаква хронология във възникването на разгледаните ренаративни формални варианти на член от парадигмата. От особен интерес за нас са т.нар. тук „кондензирани“, или „стегнати“ варианти, които са показателни за тенденцията езиковите носители да предпочитат формообразователните варианти с по-ниска степен на композираност на фона на другите варианти, изразяващи същите граматически значения. Освен това съществуват вече емпирични данни, доказващи основателността на изказаното мнение.

За разлика от това формообразователните варианти в парадигмата на дубитатива, отразени в изследванията на някои автори, могат да бъдат присъединени само към третия случай на формообразователната вариантност, която е резултат от неприключила граматикализация на формално равнище, като съществуващите варианти не присъстват в кодификацията, не е изследвано дали възникването им е едновременно, или пък се наблюдава някаква последователност, не е напълно проучена функционалната им активност днес и сферите им на разпространение, нито е еднозначно установена принадлежността на всеки един вариант към узуса или към книжовната норма.

Специално внимание заслужават формообразователните негативни варианти в конклузив, ренаратив и дубитатив, съдържащи неизменяем формант във всички лица на ед.ч. и мн.ч., напр. в конклузив – **нямало е да чета, -еш, -е** и т.н., **нямало е да съм/бъда чел, нямало е да си/бъдеш чел, нямало е да е/бъде чел** и т.н.; в ренаратив – **нямало да чета, -еш, -е** и т.н., **нямало да съм/бъда чел, нямало да си/бъдеш чел, нямало да е/бъде чел** и т.н.; в дубитатив – **нямало било да чета, -еш, -е** и т.н., **нямало било да съм/бъда чел, нямало било да си/бъдеш чел, нямало било да е/бъде чел** и т.н. Те насочват към съществуването на няколко тенденции:

– Когато парадигмата съдържа композирани форми с голям брой микроеlementи и налични формообразователни варианти, сред тях се отличава един вариант с по-ниска степен на композираност, показващ стремеж както към кондензация на формата, така и към разтоварване на някои от микроеlementите от изразявани граматически значения, тъй като е наличен безличен формант във всички лица на ед.ч. и мн.ч. Този тип форми са конкретно доказателство за сочената от Р. Ницолова „тенденция към униформеност, с подчертана симетрия и с висока степен на граматикализация“ в някои звена от българската морфологична система (Ницолова/Nitsolova 2008: 33).

– При неприключил процес на граматикализация на формите именно сред вариантите, отличаващи се с кондензация на композираната глаголна форма, възникват негативни формообразователни варианти за следходните времена в конклузив, които в 1 и 2 л., ед.ч. и мн.ч. не съвпадат със съответните ренаративни форми, за разлика от положението при положителни форми, срв. в конклузив – *нямало е да чета, -еш, -ем, -ете, нямало е да съм/бъда чел, нямало е да си/бъдеш чел, нямало е да сме/бъдем чели, нямало е да сте/бъдете чели*; и в ренаратив – *нямало да чета, -еш, -ем, -ете, нямало да съм/бъда чел, нямало да си/бъдеш чел, нямало да сме/бъдем чели, нямало да сте/бъдете чели*.

Несъмнено е необходимо да бъде проследявано разпространението в съвременната комуникация и на формообразователни варианти, които се определят като по-нискокчестотни, напр. *ще съм пишел, ще си пишел, ще е пишел* и т.н.; *ще съм бил писал, ще си бил писал, ще е бил писал* и т.н., *ще съм бил пишел, ще си бил пишел* и т.н.; *щял съм да съм пишел, щял си да си пишел, щял да е пишел* и т. н.; *щяло било да пиша, щяло било да пишеш, щяло било да пише* и т.н.; *щяло да съм пишел, щяло да си пишел, щяло да пишел* и т.н. Те са показателни за тенденции, чието изследване принадлежи и на бъдещето.

Представената богата палитра от формообразователни варианти на композираните глаголни форми в изявително наклонение на четирите евиденциала в деятелен и страдателен залог, положителен и отрицателен статус би могла да бъде анализирана и от гледна точка на шестте параметъра на граматикализацията, предложени от Кр. Леман (Lehmann 2002). Това би бил много ползотворен подход, който ще допринесе не само за теоретичното осмисляне на наблюдаваната вариантност, но и за вземането на кодификационни решения.

Даваме си сметка, че настоящата работа не обхваща всички възможни мнения по повдигнатите въпроси за формообразователната вариантност в парадигмата на глагола в съвременния български език, а освен това не включва възможната вариантност в условно и повелително наклонение. Смятаме също така, че в съвременната комуникация могат да бъдат открити и други формообразователни варианти, които заслужават вниманието на изследователите, независимо дали са оказионални, девиантни и с друг узуален характер. Приемаме настоящата работа като стъпка, насочваща към много по-широка научна дискусия.

Благодарности

Изказвам благодарност на доц. д-р Красимира Чакърова от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, която ми предостави достъп до текста на доклада си от XI Форум „Българска граматика“ преди отпечатването му.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Темата за вариантността като общо, универсално, фундаментално, иманентно свойство на естествените езици е изключително обширна и на нея са посветени огромен кръг изследвания в историята на езиковедската мисъл. Разглеждането от теоретична гледна точка дори само на вариантността на морфологичното равнище изисква много разгърнат анализ, който оставяме като задача на следваща разработка. Затова тук се ограничаваме само до формообразователните варианти на композираните глаголни форми в съвременния български език, при това единствено в извително наклонение.

² Тук са приети следните съкращения: **С** – сегашно време, **Ао** – аорист, **Б** – бъдеще време, **П** – перфект, **Бпр** – бъдеще предварително време, **И** – имперфект, **БвМ** – бъдеще време в миналото, **Пл** – плюсквамперфект, **БпрвМ** – бъдеще предварително време в миналото.

³ В примерите от електронни източници са запазени правописът и пунктуацията на оригиналния текст.

⁴ Интерес представлява въпросът дали разликата в степента на композираност на двата вида формообразователни варианти („стегнатите“/„кондензираните“ и съдържателите повече от тях микрословоформи) се отразява върху начина на възприемане и/или на „декодиране“ от родноезиковите носители на граматическата семантика, която е една и съща при двата типа варианти, но с различно разпределение в синтагматичната организация на словоформите, напр. при единия тип „декодирането“ да е по-непроблематично, отколкото при другия.

⁵ Г. Герджиков смята, че в първия стадий от историческия развой на категорията, наричана от автора „модус на изказването на действието“, тя е била двучленна, като чрез създадените перфектоподобни форми, носещи по-общия в семантично отношение признак *опосредстваност*, се е изразявало и преизказване, и умозаклучение, извод, обобщение (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 255, 258). В първата фаза на втория стадий от развитието на тази категория опосредстваният модус се разслоява на два модуса: преизказан и умозаклучителен, а формалният белег на това разслояване е задържането или изпускането на спомагателния глагол в 3 л. (Герджиков/Gerdzhikov 1984: 258).

ЛИТЕРАТУРА

Александров 1983/2010: Александров, А. Конкуренция на глаголни форми за бъдеще време в миналото в съвременния български език. – *Български език*, 1983, № 2, с. 154–159. Цитира се по Александров, Ал., Р. Русинова. *Помагало по българска морфология. Глагол*. Велико Търново, Издателство „ИВИС“, 2010, с. 39–49.

Алексова 2021а: Алексова, К. Вариантността в парадигма на следходните времена в конклузив и ренаратив и синтагматичните параметри на граматикализацията. – В: Славова, Т., Г. Ганева, М. Тотоманова-Панева, Д. Атанасова (съст.). *ШЕСТВОУЉ НЫНЬ ПО СЛЪДОУ ОУЧИТЕЛЮ. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Анна-Мария Тотоманова*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 563–581.

Алексова 2021б: Алексова, К. Семантична и формална съпоставка на презумптивна и конклузивна в съвременния български език. – В: Бонджолова, В., Вл.

- Маринов, Н. Радева, Кр. Василева (ред. и съст.). *Studia philologica universitatis velikotarnovensiss. Vol. 40/1. Docendo discimus. Научни изследвания в чест на 65-годишнината на доц. д-р Анелия Петкова*. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, с. 71–86.
- Алексова 2023: *Алексова, К.* Дубитативът в съвременния български език. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Андрейчин 1978: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Наука и изкуство.
- Баракова 1978: *Баракова, П.* Темпорални особености на причастно пасивните форми в българския книжовен език. – *Български език*, № 4, с. 313–325.
- БЕРОН: Официален правописен речник онлайн <<https://beron.mon.bg/>>.
- Ганева 2023: *Ганева, Г.* Модалните значения *възможност* и *вероятност* в българската езикова история. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Герджиков 1984: *Герджиков, Г.* Преизказването на глаголното действие в българския език. София, Наука и изкуство.
- ГСБКЕ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. С. *Стоянов* (гл. ред.). София, Издателство на Българската академия на науките.
- Китова 2013: *Китова, М.* Граматични и лексикално-синтактични средства за изразяване на темпорална следходност (Сравнително-съпоставителен анализ върху материали от съвременния български, испански и португалски книжовен език). Варна, LiterNet. Цитира се по електронното издание <<https://book.liternet.bg/publish29/mariia-kitova/gramaticхни/content.htm>> (27.08. 2024).
- Куцаров, И. 2007: *Куцаров, И.* Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Куцаров, К. 2010: *Куцаров, К.* Следходността в българския език. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Мирчев 1963: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София, Наука и изкуство.
- Ницолова 2008: *Ницолова, Р.* Българска граматика. Морфология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Ницолова 2021: *Ницолова, Р.* Будущее время – отношение между темпоралността и модальността. – *Slavia – časopis pro slovanskou filologii*, кн. 2, с. 147–158.
- ОПРБЕГ 2016: Официален правописен речник на българския език. Глаголи. София, Просвета.
- Пашов 1999: *Пашов, П.* Българска граматика. София, Издателска къща „Хермес“.
- Стаменов 2023: *Стаменов, В.* Разпространението на свидетелските форми от типа *ще пишех, щеше да пиша, ще бях писал, щеше да съм писал*. – В: *Verba invenit. Словото на младите*, бр. 5, с. 46–57. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“. <https://lib.uni-plovdiv.net/bitstream/handle/123456789/1175/V.%20Stamenov_46%20%e2%80%9357.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (27.08.2024).

- Стоянов 1980: *Стоянов, Ст.* Граматика на българския книжовен език. София, Наука и изкуство.
- Теодоров-Балан 1957: *Теодоров-Балан, А.* Склонение и спрежение в българската граматика. – В: *Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов.* София, Българска академия на науките, с. 29–36.
- Търпоманова 2017: *Търпоманова, Е.* Лексикални, граматични и синтактични средства за изразяване на предположение в българския език. – В: Търпоманова, Е., К. Алексова (съст.) *Надмощие и приспособяване. Сборник доклади от Международната научна конференция на Факултета по славянски филологии, 24 – 25 април 2017. Т. II. Езиковедски четения.* София, Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, с. 52–59.
- Харалампиев 2001: *Харалампиев, Ив.* Историческа граматика на българския език. Велико Търново, Фабер.
- Харалампиев 2006: *Харалампиев, И.* Бъдещето на българския език от историческо гледище. Велико Търново, Фабер.
- Чакърова 2023: *Чакърова, К.* Наблюдения върху функционирането на отрицателните форми за следходност в съвременния български език. – *Езиков свят*, т. 21, кн. 3, с. 15–23. DOI: <https://doi.org/10.37708/ezs.swu.bg.v21i2.2>.
- Чакърова 2025: *Чакърова, К.* Наблюдения върху един ненормативен формообразователен модел в съвременния български език. – *Български език.* Приложение 2025, с. 61–80.
- Lehmann 2002: *Lehmann, Ch.* Thought on Grammaticalization. Second, revised edition. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität.

REFERENCES

- Aleksandrov 1983/2010: *Aleksandrov, A.* Konkurencija na glagolni formi za bade-shte vreme v minaloto v savremenniya balgarski ezik. – *Balgarski ezik*, 1983, N 2, s. 154–159. Tsitira se po Aleksandrov, Al., R. Rusinova. *Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol.* Veliko Tarnovo, Izdatelstvo “IVIS”, 2010, s. 39–49.
- Aleksova 2021a: *Aleksova, K.* Variantnostta v paradigma na sledhodnite vremena v konkluziv i renarativ i sintagmatichnite parametri na gramatikalizatsiyata. – In: Slavova, T., G. Ganeva, M. Totomanova-Paneva, D. Atanasova (sast.). *ШЪСТ-ВОУЖ НЫНЪ ПО СЛЪДОУ ОУЧИТЕЛЮ. Sbornik v chest na prof. d.f.n. Anna-Maria Totomanova.* Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, s. 563–581.
- Aleksova 2021b: *Aleksova, K.* Semantichna i formalna sapostavka na prezumptiva i konkluziva v savremenniya balgarski ezik. – In: Bondzholova, V., Vl. Marinov, N. Radeva, Kr. Vasileva (red. i sast.). *Studia philologica universitatis velikotarnovensis. Vol. 40/1. Docendo discimus. Nauchni izledvaniya v chest na 65-godishninata na dots. d-r Anelia Petkova.* Veliko Tarnovo, Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy”, s. 71–86.

- Aleksova 2023: *Aleksova, K.* Dubitativat v savremenniya balgarski ezik. Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".
- Andreychin 1978: *Andreychin, L.* Osnovna balgarska gramatika. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Barakova 1978: *Barakova, P.* Temporalni osobenosti na prichastno pasivnite formi v balgarskiya knizhoven ezik. – *Balgarski ezik*, N 4, s. 313–325.
- BERON: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarkiya ezik online. <<https://beron.mon.bg/>>.
- Chakarova 2023: *Chakarova, Kr.* Nablyudeniya varhu funktsioniraneto na otritsatelnite formi za sledhodnost v savremenniya balgarski ezik. – *Ezиков svyat/Orbis Linguarum*, v. 21, iss. 3, pp. 15–23. DOI: <https://doi.org/10.37708/ezs.swu.bg.v21i2.2>.
- Chakarova 2025: *Chakarova, K.* Nablyudeniya varhu edin nenormativen formoobrazovatelен model v savremenniya balgarski ezik. – *Balgarski ezik. Prilozhenie 2025*, s. 61–80.
- Ganeva 2023: *Ganeva, G.* Modalnite znacheniya vazmozhnost i veroyatnost v balgarskata ezikova istoriya. Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".
- Gerdzhikov 1984: *Gerdzhikov, G.* Preizkazvaneto na glagolnoto deystvie v balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- GSBKE 1983: Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. T. 2. Morfologiya. S. *Stoyanov* (gl. red.). Sofia, Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite.
- Haralampiev 2001: *Haralampiev, Iv.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Veliko Tarnovo, Faber.
- Haralampiev 2006: *Haralampiev, I.* Badeshteto na balgarskiya ezik ot istoricheskoto gledishte. Veliko Tarnovo, Faber.
- Kitova 2013: *Kitova, M.* Gramatichni i leksikalno-sintaktichni sredstva za izrazyavane na temporalna sledhodnost. (Srvnitelno-sapostavitelen analiz varhu materialite ot savremenniya balgarski, ispanski i portugalski knizhoven ezik). Varna, LiterNet. Tsitira se po elektronnoto izdanie <<https://book.liternet.bg/publish29/mariia-kitova/gramatichni/content.htm>> (27.08.2024).
- Kutsarov, I. 2007: *Kutsarov, I.* Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo "Paisii Hilendarski".
- Kutsarov, K. 2010: *Kutsarov, K.* Sledhodnostta v balgarskiya ezik. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo "Paisii Hilendarski".
- Lehmann 2002: *Lehmann, Ch.* Thought on Grammaticalization. Second, revised edition. Erfurt: Seminar für Sprachwissenschaft der Universität.
- Mirchev 1963: *Mirchev, K.* Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Nicolova 2017: *Nicolova, R.* Bulgarian Grammar. Berlin, Frank & Timme.
- Nitsolova 2008: *Nitsolova, R.* Balgarska gramatika. Morfologiya. Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski".
- Nitsolova 2021: *Nitsolova, R.* Budushchee vreme – otnoshenie mezhdu temporal'nost'iu i modal'nost'iu. – *Slavia – časopis pro slovanskou filologii*, kn. 2, s. 147–158.

- OPRBEG 2016: Ofitsialen pravopisen rechnik na balgarskiya ezik. Glagoli. Sofia, Prosveta.
- Pashov 1999: *Pashov, P.* Balgarska gramatika. Sofia, Izdatelska kashta "Hermes".
- Stamenov 2023: *Stamenov, V.* Razprostranienieto na svidetelskite formi ot tipa *shte pisheh, shteshe da pisha, shte byah pisal, shteshe da sam pisal*. – In: *Verba iuvenium. Slovoto na mladite*, br. 5, s. 46–57. Plovdiv, Universitetsko izdatelstvo „Paisii Hilendarski“. [\(https://lib.uni-plovdiv.net/bitstream/handle/123456789/1175/V.%20Stamenov_46%20%e2%80%93%2057.pdf?sequence=1&isAllowed=y\)](https://lib.uni-plovdiv.net/bitstream/handle/123456789/1175/V.%20Stamenov_46%20%e2%80%93%2057.pdf?sequence=1&isAllowed=y).(27.08.2024).
- Stoyanov 1980: *Stoyanov, St.* Gramatika na balgarskiya knizhoven ezik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Tarpomanova 2017: *Tarpomanova, E.* Leksikalni, gramatichni i sintaktichni sredstva za izrazyavane na predpolozhenie v balgarskiya ezik. – In: Tarpomanova, E., K. Aleksova (sast.) *Nadmoshtie i prisposobyavane. Sbornik dokladi ot Mezhdunarodnata nauchna konferentsiya na Fakulteta po slavyanski filologii, 24–25 april 2017. T. II. Ezikovedski cheteniya*. Sofia, Fakultet po slavyanski filologii, Sofiyski universitet "Sv. Kliment Ohridski", s. 52–59.
- Teodorov-Balan 1957: *Teodorov-Balan, A.* Sklonenie i sprezhenie v balgarskata gramatika. – In: *Ezikovedski izsledvaniya v chest na akad. St. Mladenov*. Sofia, Balgarska akademiya na naukite, s. 29–36.

✉ Проф. д.н. Красимира Алексова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Факултет по славянски филологии, Катедра по български език

Бул. „Цар Освободител“ 15, 1504 София, България

✉ Prof. Krasimira Aleksova, DSc

Sofia University St. Kliment Ohridski

Faculty of Slavic Studies, Department of Bulgarian language

15 Tzar Osvoboditel Blvd., Sofia 1504, Bulgaria